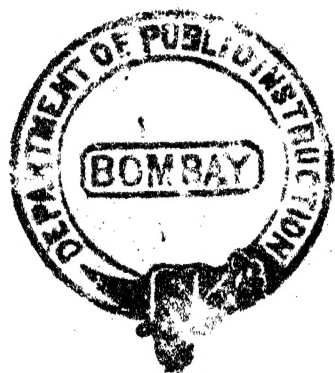

भूगोल विद्यानां मूल तत्त्वो.

भाग २.

किंमत ये आना.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૭૯૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો-૨

વિષય મંડિત : ૮૪૪ : ૨

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

SIR T. C. HOPE, K. C. S. I., C. I. E.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

REVISED, CORRECTED AND ENLARGED

BY

RÂO SÂHEB MAHIPATRÂM RÛPRÂM NILKANTH, C. I. E.

LATE GUJARATHI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

FIFTEENTH INTERIM EDITION-15,000 COPIES.

*(Registered for Copy-right under the Government
of India's Act XXV of 1867.)*

B o m b a y :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1906

(ALL RIGHTS RESERVED.)

Price Two Annas.

BOMBAY,

Printed at the "Indu-Prakash" Joint Stock Co's Press.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળ વિદ્યાના મૂલ તત્ત્વો, ભાગ ૨.

રચનાર,

સર ટી. સી. હોપ,

માજી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર ઉત્તર ભાગ.

સુધારનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, સી. આઈ. ઈ.

માજી ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

પંધરમી વચગાલેની આવૃત્તિ—૧૫,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ અનુસાર નોંધાયેલી છે

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ પ્રિસ

પ્રસ્વી સન ૧૯૦૬.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

કિંમત બે આના.

મુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોપસંગ્રહ
૧૭૮-૨

મુંબઈ,

“ધનુષ્કાશ” લિમિટેડ સ્ટોક કંપનીના છાપખાનામાં છાપ્યું.

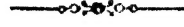
સૂચના.

ભૂગોળ વિદ્યા શિખવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં બતાવી છે. તેજ આ બીજા ભાગને લાગુ પડે છે. આ ચોપડી પણ પહેલા ભાગની પેઠે ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપી છે. જે બાળબોધ લિપિમાં છે તે નિશાળિયાને ગોખવાનું છે. ગુજરાતી મોટા અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના શબ્દે શબ્દ મોઢે કરવાના નથી. તેના ભાવાર્થ નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; ગુજરાતી ઝીણા હરફમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આખ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તેમાંનો સાર નિશાળિયાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં થોડો કે વધારે શિખવવો. પહેલી વાર શિખવતી વેળા થોડો કહેવો, કેમકે તે વખત ગોખવાનું વધારે હોય ને જ્ઞાન ઓછું હોય; કેટલાક માસ પછી તેજ જ્યારે પાકું કરાવવાને ફરીથી ચલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંનો વધારે સાર કહેવો. બધા પ્રાંતોની વસ્તીની સંખ્યા અને ક્ષેત્રફળ નાની ઉમરના લાણુનારાને સાંભરવું કઠણ છે, માટે એ વગેરે ઝીણી બાબતો ઉપલા ધોરણને માટે રાખવી. મહેરબાન ચાટકીદસ સાહેબ, ડેરેક્ટર આવૂ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના ઇંગ્લેન્ડ ગ્રંથ પરથી સુધારો વધારો કર્યો છે.

અમદાવાદ,
આગસ્ટ ૧૮૭૫.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,
ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડીપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળ વિદ્યા ભાગ ૨ બે.

પ્રકરણ ૧ ભુ. એશિયા.

	પૃષ્ઠ.
(૧) બલુચિસ્તાન	૨
(૨) અફઘાનિસ્તાન	૨
(૩) ઈરાન	૩
(૪) અરબસ્તાન	૪
(૫) તુર્કિસ્તાન	૬
(૬) તાર્તરી	૮
(૭) એશિયાઈ એશિયા	૯
(૮) જાપાન	૧૧
(૯) ચીનાઈ રાજ્ય	૧૧
(૧૧) હિંદી ચીન	૧૪
(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા	૧૬

પ્રકરણ ૨ ભુ. ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

(૧) હિંદુસ્તાન	૧૮
(૨) દક્ષિણ દેશ	૨૩

પ્રકરણ ૩ ભુ. ભરતખંડના રાજ્ય વિભાગ.

(૧) મુખ્ય ધલાકો (પહેલા ભાગમાં વર્ણવ્યા છે.)	
(૨) મદ્રાસ ધલાકો	૨૯

	પૃષ્ઠ.
(૩) મૈસુર અને કુર્ગ પ્રાંતો...	૩૨
(૪) હૈદરાબાદ અને વરાડ પ્રાંત	૩૪
(૫) મધ્ય પ્રાંત	૩૬
(૬) મધ્ય હિંદ એજન્સિસ	૪૦
(૭) રજપૂત સંસ્થાન	૪૨
(૮) પંજાબ પ્રાંત	૪૫
(૯) વાયવ્ય પ્રાંતો	૪૯
(૧૦) અયોધ્યા પ્રાંત	૫૩
(૧૧) બંગાળા ઇલાકા	૫૫
(૧૨) આસામ	૬૧
(૧૩) સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો ઇત્યાદિ	૬૨
(૧૪) પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો	૬૩

પ્રકરણ ૪ શુ. યુરોપ ખંડ.

(૧) ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ	૬૬
(૨) ફ્રાન્સ	૭૦
(૩) સ્પેન	૭૧
(૪) પોર્ટુગલ	૭૨
(૫) બેલ્જિઅમ	૭૩
(૬) હોલાન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ	૭૪
(૭) જર્મની	૭૫
(૮) ડેન્માર્ક	૭૭
(૯) સ્વીડન અને નાર્વે	૭૮
(૧૦) યુરોપી રશિયા	૭૯
(૧૧) આસ્ટ્રિયા અને હંગેરી	૮૨
(૧૨) સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૮૩
(૧૩) ઇટાલિ	૮૪
(૧૪) યુરોપી તુર્કસ્તાન	૮૬
(૧૫) ગ્રીસ	૮૭

પૃષ્ઠ.

પ્રકરણ ૫ મું. આફ્રિકા ખંડ.

(૧) ઉત્તર આફ્રિકા	૮૯
(૨) પશ્ચિમ આફ્રિકા	૯૩
(૩) દક્ષિણ આફ્રિકા	૯૬
(૪) પૂર્વ આફ્રિકા	૯૭
(૫) મધ્ય આફ્રિકા	૯૯
(૬) આફ્રિકાના દ્વીપો	૧૦૧

પ્રકરણ ૬ ઠું. અમેરિકા ખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

(૧) કાનડા ઇલાકો	૧૦૩
(૨) યુનૅટેડ સ્ટેટ્સ	૧૦૫
(૩) મેક્સિકો	૧૦૭
(૪) મધ્ય અમેરિકા	૧૦૮
(૫) દ્વીપો	૧૦૮

દક્ષિણ અમેરિકા.

(૧) કોલંબિઆ	૧૧૦
(૨) વેનેઝૂઈલા	૧૧૧
(૩) એકવાડોર	૧૧૧
(૪) ગિયાના	૧૧૧
(૫) બ્રાઝિલ	૧૧૨
(૬) પેરુ	૧૧૨
(૭) ઑલિવિઆ	૧૧૩
(૮) ચિલી	૧૧૩
(૯) લા પ્લાટા	૧૧૩

	૫૪.
(૧૦) પારાશુવાઈ	૧૧૩
(૧૧) ઉરશુવાઈ	૧૧૪
(૧૨) પાટાગોનિઆ અને દક્ષિણ દ્વીપો	૧૧૪

પ્રકરણ ૭ મું. ઓશિઆનિઆ.

(૧) મલયેશિઆ કે મલય દ્વીપો	૧૧૫
(૨) આસ્ટ્રેલેશિઆ	૧૧૬
(૩) મિક્રોનેશિઆ	૧૧૯
(૪) પોલિનેશિઆ	૧૧૯

ભૂગોળ વિદ્યા.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

એશિયા.

એશિયાની સીમા-ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ પર્વત, યૂરલ નદી, કાસ્પીઅન સમુદ્ર, કાકેસસ પર્વત, કાળો સમુદ્ર, મારમોરા સમુદ્ર, આર્કપેલેગો સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર, સુવેજની નહેર, અને રાતો સમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર; અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે.

વસ્તી અને વિસ્તારમાં ચારે ખંડોમાં સર્વથી મોટો એશિયા છે. એશિયા અને યૂરપ એકઠા છે. પહોલાં એશિયા આફ્રિકા બેડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી જોડાયેલા હોતો. હુમાણા એ સંયોગીભૂમિને ખોદીને નહેર કરી છે તેથી રાતો સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર જોડાઈ ગયલા છે. સન ૧૮૬૬ માં વહાણોને જવા આવવાને માટે એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિયાની વચ્ચે બેહેરિંગની સામુદ્રધુની છે. એશિયાના દેશો નીચે પ્રમાણે :—

૧. બલુચિસ્તાન.

૭. એશિઆઈ રુશિઆ.

૨. અફગાનિસ્તાન.

૮. જાપાન.

૩. ઇરાન.

૯. ચીનાઈ રાજ્ય.

૪. અરબસ્તાન.

૧૦. હિંદી ચીન.

૫. એશિઆઈ તુર્કસ્તાન.

૧૧. સિંદલદ્વીપ કે લંકા.

૬. તાર્ચરી.

૧૨. ભરતચંડ કે હિંદ.

ઝેશિઆના મુખ્ય સમુદ્રો:—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે રાતો સમુદ્ર.
 ૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે અરબી સમુદ્ર.
 ૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે બંગાળનો સમુદ્ર.
 ૪. ચીનની દક્ષિણે ચીનાઈ સમુદ્ર.
 ૫. ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે પીઝો સમુદ્ર.
 ૬. કોરીઆ, ચીનાઈ તાર્તરી, અને જાપાનની વચ્ચે જાપાની સમુદ્ર.
 ૭. સૈબીરિઆ અને કામસ્કાટ્કાની વચ્ચે ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર.
 ૮. કામસ્કાટ્કા અને અમેરિકાની વચ્ચે બેહેરિંગનો સમુદ્ર.
- નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, અખાત, અને સામુદ્રધુની જે દેશમાં છે તે દેશને લગત જણાવવામાં આવશે.

(૧) બલૂચિસ્તાન.

મુખ્ય શહેરો.—ચિલાત, ગંડાવા અને કેટા.

બલૂચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મુલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસે છે. તે લોકનો રાજ્ય વહિવટ તેમના સરદારો કરે છે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શહેર સરહદ ઉપર છે. એમાં ખાન ઉનાળામાં રહે છે. ગંડાવા સિંધુની ખીણમાં છે. એમાં ખાન શિયાળામાં રહે છે. કબેટા ઇંગ્રેજ બલૂચિસ્તાનની રાજધાની બોલન ધાટને મથાળે છે. બલૂચી લોક વગડાઉ હોવાથી ખેતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને ઠોર ધણાં રાખે છે. બોલન ધાટને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં, ઊન ઇત્યાદિ વેચવા આવેછે. અને તેના બદલામાં કેટલોક કાચો *માલ લઈ જાયછે.

(૨) અફગાનિસ્તાન.

એ દેશ બલૂચિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબની વાયવ્ય

* જેના ઉપર કારીગરી લગાડેલી નહિ તે; ખેતરમાંથી કે ગ્રાહ પરથી ઉતારેલો તે.

કાશ્મીરમાં છે. અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—સુલેમાન અને હિંદુકુશ છે. **મુખ્ય નદી** કાબુલ છે.

મુખ્ય શહેરો—કાબુલ, ગિજની, કંદહાર ને હેરાત.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ધણી જતો એમાં વસે છે. તેઓમાં ધણાખરાની ભાષા પુખતુ કે પપતૂ છે. એમાં ફેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે. પરંતુ ધણાખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની બધી દેશ જાયો છે. હિંદુકુશની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ છે. પર્વતની એક તરફ અફઘાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ તાર્તરી છે. અહિંના રાજાને અમીર કહે છે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળે છે. ગિજની અને કંદહાર ફાટખંધ પ્રખ્યાત શહેર છે. ઉત્તરમાં બદખ્શ શહેરનું ખંડેર છે તેમાં આગળ વેપાર ઠીક ચાલતો; અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હેરાત શહેર અને સેઇસ્તાન પ્રાંત છે. એ શહેર અને એ પ્રાંતને માટે ધરાનના શાહ અને અફઘાનના અમીરોને લડાઈ ચાલી હતી. ખૈયર ઘાટની વાટે અફઘાન લોક પંજાબ જોડે મોટો વેપાર ચલાવે છે. તુર્કિસ્તાન તથા ધરાન જોડે તેઓ વેપાર કરે છે, ઘોડા અને સૂકા મેવો, હીંગ, દ્રાક્ષ વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજાં માલ લે છે.

(૩) ઇરાન.

બલૂચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઇરાન નામે ત્રીજો મુસલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઇરાનની ઉત્તરે ઊંચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાસ્પીઅન સમુદ્રને કાંઠે એલ્બર્ઝ પર્વતો છે. દક્ષિણે ઇરાની અખાત એને અરબસ્તાનની જુદો પાડે છે.

મુખ્ય શહેરો—તેહરાન, ઇસ્ફહાન, શિરાજ, તબ્રીજ યજ્દ, અસ્તરાબાદ, મશહ, બુશીર.

મુખ્ય બેટ—કારક, કિસ્મ, બોર્મજ.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફનો ધણેક મુલક તથા કાસ્પીઅન સમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે. પરંતુ ખાડીના મુલકનાં રણ છે. એના રાજને શાહ કહે છે અને તેની રાજવાની તેહરાન છે ઇસ્પહાન એ આગલા વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે. તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાફી અને હુાજી નામે પ્રખ્યાત કવિ એ છેલ્લા શહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શહેરનો દારૂ વખણાય છે. યજ્ઞ કરીને મોટું નગર છે તેમા જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હજી વસે છે ધણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલા છે. ઉત્તરમાં તક્ષીજ કર્ખો છે તે રૂશિઆ અને તુર્કસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવે છે. અસ્તરાખાદ અને કાસ્પીઅન સમુદ્રના કાંઠા પરનાં ખીજાં શહેરો રૂશિઆ જોડે વેપાર કરે છે. પૂર્વમાં મશહ નગર છે તે તાર્તરી અને હેરાત જોડે વેપાર કરે છે ઇરાની અખાત પર ખુશીર બંદર છે તેનો વેપાર હિંદુસ્તાન જોડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત બેટ છે તેમાંનો કરક ઇરાનના તાબામાં છે. તેની આસપાસથી મોતી નીકળે છે. કિસ્મ અને એર્મજ એ મસ્કાતના ઇમામને તાબે છે. પહેલાં એર્મજ બેટ પોર્ટુગીઝ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિલ્લા કાટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઇરાનના ઘોડા અને કૂતરા વખણાય છે. એ દેશમાંથી પરમુલક ખાતે મેવો, રેશમી, સૂતરાઉ, અને ઊનના ગાલીઆ, શેતરંજી, ચામડાનો બનાવેલો સામાન, ધરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કટાર વગેરે હથિયાર, કાચ બરછીઓ, ધણીક ઉપયોગી ધાતુઓ, સુંદર આરસ, પેરોજ વગેરે માલ પર બંદર ખાતે ચઢે છે એના બદલામાં ગળી, ખાંડ, હીરા, માણેક વગેરે રત્ન, વિલાયતી કાપડ તથા ખીજે માલ હિંદુસ્તાનમાંથી જાય છે.

(૪) અરવસ્તાન.

ઇરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને આફ્રિકાની વચ્ચે લાલ સમુદ્ર છે. બાબલમાંડબની સામુદ્રણી વડે લાલ સમુદ્ર હિંદી મહાસાગર જોડે જોડાયેલો છે.

દ્વીપ—બહરૈન બેટ.

બૂશિર—અગ્નિ ઠાણમાં રાસ અલ્હદ.

મુખ્ય શહેરો—મક્કા, મદીના, મોસ્લા, મસ્કત અને જેડો.

ઇરાનને લગતા દ્વીપો કહ્યા તે સિવાય ઇરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતો બહરૈન બેટ છે. મોતી ઉત્પન્ન કરનારા કાબુ નામે છીપવાળા ઝવ એની આસપાસ દરિયામાં વસે છે તેને મટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે સોકોટ્રા નામે મોટો બેટ છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે એની માંહેલી તરફનો દેશ ધણું કરીને ઊંડ છે. એ ઊંડ ભાગમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે લીલોતરીવાળી જગ્યા છે, અને ત્યાં મીઠા પાણીના ઢૂવા છે. એના સઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઇસ્તાંબુલનો સુલતાન દાવો રાખે છે. એમાં હિડળજ અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં ફેટલાંક પ્રખ્યાત સ્થળો છે. હિડળજની રાજધાની મક્કામાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાન લોકમાં એ શહેર સર્વથી પ્રખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જેડા નામે બંદર છે. ત્યાંથી મક્કા જવાય છે. મક્કાની ઉત્તરે મદીના છે. તેમાં પેગંબરની કબર છે. યમનમાં મોખા બંદર છે તેમાં કિલ્લા કાટ છે. અહિંનાં જૂન સર્વથી સારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલે છે. યમનની પછી હદમૈંત પ્રાંત છે. તેમાંનો મુખ્ય એડન કર્યો ઇઝ્રજનો છે. હદમૈંતની પછી ગોમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહીંના હાકેમને ઇમામ કહેછે મસ્કત એ બંદર છે અને તેને કિલ્લા કાટ છે એ ઇમામનો અમલ આખા ગોમાન પ્રાંત ઉપર ચાલે છે. ઇરાનના કાંઠાપર પણ એના તાબાંનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાણુવા લાયક માત્ર એક બીન્ને પ્રાંત છે. તેને નજ્દ કહે છે. એ ઉંચો પ્રદેશ છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હાકેમ ઘોડા ઉછેરવામાં નામીયો છે. દેશે દેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાંકિત છે. ત્યાંનાં ઊંટ અને સાંઢણીઓ પણ પ્રખ્યાત છે દેશની વસ્તી વગડાઉ અને વિકરાળ છે બદાવીન નામે ધણી ભટકનારી ટોળીઓ છે, તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહે છે વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટોળીઓ લૂટે છે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના ચુંદર અને જૂન દાણા પરમુલક ચડે છે,

(૬) તુર્કસ્તાન (એશિઆનુ).

ઈસ્તામ્બુલ કે કાન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તાબે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે ઉપરાંત અરબસ્તાનની ઉત્તરે આવેલો દશ પશુ તેના કબજામાં છે. એને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન કહે છે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧ એશિઆ મૈનર (લઘુ એશિઆ) મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે.

એ પ્રાંત વાયવ્ય ખુણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને લૂમ્બ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને યુરપના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રૈશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમાં અંશોરા નામે બકરાં થાય છે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પરદેશ ખાતે અરીણુ, અનાજ, મંદિરા, અને મેવો જાય છે. ઘોડયુંબક, ત્રાંણુ, વગેરે ખનિજોને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆ મૈનરના કાંઠાપર ઘણાક બેટ છે તેમાંના કેટલાંકનાં નામ લિસ્વાન, સામોસ, કોસ, પશ્ચિમ કાંઠે રોડ્સ અને દક્ષિણ કાંઠે સૈપ્રસ આ સૈપ્રસ બેટ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

૨ સીરિઆ. એ એશિઆ મૈનરની દક્ષિણે છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં લિબનાન પર્વત છે. એક છેડે એશિઆ મૈનરનો તારસ પર્વત છે, અને બીજે છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પુર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની દમસ્ક (દમાસ્કસ) છે. અલેપ્પો, અને જેરુસલેમ બીજાં શહેર છે.

દુનિયામાં સર્વથી જીનું શહેર દમસ્કને ગણે છે. એમાં વેપાર પશુ દીક ચાલે છે. ઉત્તરમાં અલેપ્પો (હલેપ) નગર છે તેમાં પશુ ઘણા વેપાર છે. ગ્રામીન કાળમાં ભરતખંડ, ધરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ યુરપમાં જળ માર્ગે ન જતાં સ્થળ માર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી લાંબી બીજાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં. સીરિ-

આના દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્તૈન કહે છે. પ્રથમ એમાં યહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તો એ લોક આખી પૃથ્વી પર વિખરાઈ ગયલા છે. પાલેસ્તૈનમાં હજરત ઇસુખ્રિસ્તનો અવતાર થયો હતો. પાલેસ્તૈનની રાજધાની પહેલાં જેરુસલમ હતું. એ પ્રાંતની જર્દન નદી ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. એ નદી મૃત સરોવરને મળે છે. એ ખાડું સરોવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરોવરમાં માછલાં જીવતાં નથી તથા કાંઈ ઝાડ પણ જાંગતાં નથી. રેશમ, સૂતર અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાબુ, વાદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવો અને પરવાળાં સીરિઆમાંથી ખીજા દેશોમાં જાય છે. સીડન અને ટાયર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બન્યો એવું કહેવાય છે. એ બંદરના વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સફર કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં અલજર્જીરા, ઇરાક અરબી અને તુર્કી કુર્દીસ્તાન છે. **મુખ્ય નદીઓ**—તિગ્રિસ, યુફ્રતિસ **મુખ્ય નગરો** બગદાદ અને બસ્રા.

સીરિઆના રણની અને ઇરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલો છે. તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી ઇરાનની અખાત ભણી વહેતાં એ નદીઓનો સંગમ થાય છે. એ નદીઓને લીધે એ પ્રાંતની ધણી ખરી ભૂમિ રસાળ અને પાણીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ શહેર છે તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના ખલિફા એટલે મુખ્ય ધર્મ ગુરની રાજ્ય ગાદી આગળ એમાં હતી, વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું. યુફ્રતિસ નદીને કાંઈ બસ્રા બંદર છે તે હાલ ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જોડેના વેપારની મુખ્ય જગ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજ્યની રાજધાની બાબિલન શહેર હતું. એ શહેર પણ આજ ભાગમાં હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં પ્રસિદ્ધ સિકંદર નામે મોટા વિજયી રાજાધિરાજનું મરણ બાબિલનમાં થયું હતું. બાબિલનની ઉત્તરે વધારે જૂની રાજધાની નીનેવે નામે શહેર હતું.

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસો પોતામિયા અથવા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા

ખેતી, રૂ અને રેશમનો વણાટ અને તાંબાના ધાટ કરવા એ લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. આર્મીનિયા એ પહાડી મુલક રૂશિયાના પાદશાહે તુર્કી મુલતાન કનેથી જીતી લીધો છે. એમાં કેટલીક ઊંચી ખાણો છે. એશિયાઈ તુર્કસ્તાનની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિયાના મુલકની અગ્નિ કોણમાં એ છે. અર્જેન્ટમ મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપારને માટે જણાયલું છે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે ત્રેવિઝાંઢ નામે મોટું બંદર છે. સૂતરાઉ લૂગડાં પર રાતો રંગ એ દેશમાં સરસ ચઢાવે છે. બીજા પ્રાંતોની પેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ છે. આર્મીનિયાની દક્ષિણે વાન નામે મોટું સરોવર છે.

(૬) તાર્તરી.

તાતાર એટલે તુર્ક લોકના અસલ મુલકને તાર્તરી કહે છે. એનું બીજું નામ તુર્કસ્તાન છે. જીંધીસખાન અને તૈમુર, જેવા કેટલાક વિજયી પુરૂષો એ દેશનાં હતા. તાર્તરી ખરૂં જોતા કાસ્પીઅન સમુદ્રથી તે ચીન સુધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કુવેનલૂન પર્વતથી ઉત્તરમાં કૌબીરિઆ સુધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં તાર્તરીનું મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું સરોવર કાસ્પીઅન સમુદ્ર નામે છે તે એમાં છે. તે સિવાય આરલ, બલ્કાસ, તથા બીજાં સરોવરો ઘણાં છે. આ મેદાનમાં ઘણુંખરું ઠંડાણું રેતીનાં રણ છે. માત્ર આમૂ (અક્સસ) ને સિરદર્યા (સિહૂન) એ બે નદીઓને કાંઠે લીલોતરી ઊગે છે. એ નદીઓ આરલ સમુદ્રને મળે છે. તાર્તરીનો દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગ બધો પહાડી છે. હિંદુકુશમાંથી બેલૂરતાગ અને ચિઆનશાન ના મોટા પર્વતોનો આરંભ થાય છે, અને તેઓ આલતાઈ પર્વત સુધી ચાલ્યા બાય છે.

તાર્તરીના ચાર વિભાગ કરી શકાય. ૧. રુશિઆઈ તાર્તરી, (રુશિઆ જુઓ), ૨. પશ્ચિમ તાર્તરી, ૩. પૂર્વ તાર્તરી, ૪. ચીનાઈ, તાર્તરી, (ચીન જુઓ.)

પશ્ચિમ તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો બોસ્તારા, લાહોર અને લાહોર.

અસલ જેને સ્વતંત્ર તાર્તરી કહેતા તેનો એક ભાગ પશ્ચિમ તાર્તરી છે. તે રુશિઆની સત્તા નીચે છે. લડાખમાં ઘણા ખરા તાતાર સરદારોને હરાવી રુશિઆએ તેમનો પુષ્કળ મુલક લઈ લીધો છે. હાલમાં મુખ્ય સરદાર બોખારાનો ખાન છે. બોખારા શહેર મુસલમાની વિદ્યાને માટે પ્રખ્યાત છે. ખાવા અને ખોરક નામે પશ્ચિમ તાર્તરીમાં ખીજાં બે મોટાં શહેર છે. એ દરેક શહેર રુશિઆના બાદશાહને તાબે છે. એમાં ખાન નામે સરદાર અમલ કરે છે. ખાવા વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. ખોરક એ મહાન બાબર નામે દિલીના બાદશાહનો મુલક હતો. બોખારાની દક્ષિણે મર્વાનાં ખંડેરો છે. એ શહેર પહેલાં ધરાની શાહની રાજ્ય ગાદી હતી.

પૂર્વ તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—કાશગર, ચારકંદ, અને લોતાન. મુખ્ય નદી—ચારકંદ.

પહેલાં પૂર્વ તાર્તરી ચીનાઈ તાર્તરીનો ભાગ હતું. પરંતુ હાલમાં મુસલમાન હાકેમના તાબા હેઠળ એ સ્વતંત્ર છે. એ મુલક બેલૂર-તાગ નામે પર્વતો વડે પશ્ચિમ તાર્તરીથી અને ચિઆનશાન પર્વત વડે રુશિઆના તાર્તરીથી જુદો પડેલો છે. પૂર્વે ગોખીનું રણ ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદો પાડે છે. યાકૂબ બેગની રાજધાની કાશગર છે. ચારકંદ અને લોતાન નામે ખીજાં મોટાં શહેર એમાં છે. ચારકંદ નામે એક જ નદી એમાં છે, તે પૂર્વ તરફ રણ માંહેલા સરોવરમાં વહે છે. કાશ્મીરને રસ્તે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત ઉપર થઈ હિંદુસ્તાન જોડે એ મુલકનો વેપાર ચાલે છે.

(૭) એશિઆઈ રુશિઆ.

એશિઆઈ રુશિઆમાં ત્રણ દેશ છે. ૧. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મુલક, ૨. સિબીરિઆ, ૩. તાર્તરીનો ઉત્તર ભાગ,

કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મુલક યૂરપ અને એશિઆને જુદા પાડે છે. એની રાજધાની તિફ્લિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. એરિવાન નામે ખીજું શહેર એમાં છે. ૭૦ વર્ષ ઉપર ઇરાન પાસેથી ઇશિઆએ આ મુલક લઇ લીધા હતા.

એશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સૈબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરપથી અને આલતાઈ પર્વત અને આમૂર* નદી ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદા પાડે છે. સોનું, રૂપું વગેરે ધાતુઓ આલતાઈ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જડે છે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં ઓખી, યેનેસી અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઈ પર્વતમાંની ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તર મહાસાગરને મળે છે. ઓખીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનાદીરનો અખાત પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સૈબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વ કાંઠાની આસપાસ ઘણા દ્વીપ છે તેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સૈબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તરીનો અખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર એ એની વચ્ચે કામસ્કાટકાનો દ્વીપકલ્પ છે. કામસ્કાટકાના દક્ષિણ બિંદુને લોપાટકા જૂશિર કહે છે અને સૈબીરિઆના ઇશાન બિંદુને પૂર્વ જૂશિર કહે છે.

મુખ્ય શહેરો—તોબોલ્સ્ક અને ઇર્કુત્સ્ક.

મુખ્ય સરોવર—બેકલ.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સૈબીરિઆના બે ભાગ કરેલા છે તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજધાની તોમ્પાલ્સ્ક છે અને પૂર્વની ઇર્કુત્સ્ક છે. બન્ને ભાગમાં શિયાળો બહુ લાંબો અને સખ છે પશ્ચિમ ભાગમાં તો મોટાં મોટાં ખારા પાણીનાં રણ છે પૂર્વ ભાગ પહાડી છે. તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એણી તરફ બેકલ નામે મીઠાં પાણીનું સરોવર છે તેના જેવું મોટું આખી દુનિયામાં એકે નથી.

રુશિઆનું તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—તાશ્કંદ, સમરકંદ અને મર્વ.—

* આમૂર નદીનો અગ્નિ કાણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી ઇશિઆએ આમાં છતી લીધો છે.

સિન્દૂરના નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલો મુલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી રૂશિઆએ જીતી લીધા છે તેને રૂશિઆનું તાર્તરી કહે છે. એમાં સૌથી મોટું શહેર તાસ્કંદ છે. પરંતુ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બોખારાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તૈમુરની રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) જાપાન.

ચાર મોટા અને બીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દશ થયેલો છે. એ બેટની અને તેની પાસેના એશિઆના મુલકની વચ્ચે જાપાની સમુદ્ર છે. નિફોન અને યસો એ સર્વેથી મોટા બેટ છે.

નિફોનમાં યદો અથવા ટોકિયો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે. અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

રાજ્ય કરનાર પાદશાહને મેકાદો (પૂજ્ય) કહે છે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય એશિઆના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. લોકો મુદ્ધિવાન છે તથા વિદ્યા હુંનરમાં પ્રવીણ છે. તલવાર, ચીનાઈ વાસણ તથા લખોટેલાં વાસણ સારાં બનાવે છે. દેશની ભૂમિ રસાળ છે. અને એમાં સોનું, રૂપું, તાંબુ, અને કાચલા મસ નીકળે એવી ખાણો છે.

(૯) ચીનાઈ રાજ્ય.

વિસ્તારમાં ચીનનું રાજ્ય દુનિયામાં ત્રીજે નંબરે છે. પહેલે નંબરે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય, અને બીજે નંબરે રૂશિઆનું છે. વસ્તીમાં ચીન સર્વથી ચઢીઆતું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ ૪૮ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

ચીનાઈ રાજ્યના પેટામાં શુદ્ધ ચીન દેશ, ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ સહિત) અને તિબેટ. શુદ્ધ ચીન અને તિબેટની વચ્ચે યૂનલિંગ નામે ઊંચો પર્વત છે. પેકિંગ, હોઆંગહો, ચાંગસેક્યાંગ અને કંતાન નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહે છે. ચીનના રસાળ પ્રદેશમાં થઈને તેઓ પાસિફિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય બેટ—હેનાન અને ફારમોસા, હોંગકોંગ અને જુસન, ફારમોસા પીળા અને ચીનાઈ સમુદ્રની વચ્ચે છે. તેની અને ચીનની વચ્ચે ફારમોસાની સામુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર—પેકિન રાજધાનીમાં પાદશાહ રહે છે. બીજું મોટું શહેર—નાનકિન યાંગસેકયાંગ નદીને કાંઠે છે એમાં હુનરનાં કારખાનાં ઘણાં છે. નાનકિનની પાસે શાંગહાય અને દક્ષિણમાં કંતાન એ બે મુખ્ય બંદર છે. પૂર્વ કિનારાના ટાપુપર ઈમોય છે.

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાડિ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાટિન, ચીનાઈ વાસણ વગેરે પરદેશ ખાતે જાય છે. ભરત ખંડનું અરીણ ચીનમાં બહુ ખપે છે કંતાન નદીના મુખ આગળ હોંગકોંગ બેટ છે તે ઈંગ્લેન્ડને તાણે છે. મકાઉ બેટ પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીની લોક હોશિયાર અને ઉદ્યોગી છે. એમણે દેશમાં ધણી નહેરો કરી છે. ખેતીનું કામ પણ અહિં સાફ ચાલે છે. દુનિયાના લોકને ચાના છોડ તેમના વડે જાણવામાં આવ્યો. ચીની ચલાણાં, રકાખી વગેરે વાસણો તથા રેશમી માલ બનાવવામાં ચીની લોકના જેવા કોઈ નથી. તેમના દેશમાં મૂલ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા હુનરોમાં પણ તેઓ સરસ છે. બદ્દકના દારૂની બનાવટની, છાપવાની, કળાની તથા હોકાયંત્રની શોધ તેમણે કરી એવું કહેવાય છે.

ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆસુદ્ધાં)—એ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. એમાં મુખ્ય પર્વત કુવેનલૂન છે ને મુખ્ય નદી આમૂર છે; વળી એમાં ગોબી નામે મોટું રણ, કોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને કોરિઆ સામુદ્રધુની છે.

સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીની લોકો ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરીની વચ્ચે મોટા કોટ મુગલોને લૂંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યા હતા તે હજી છે. ચીનાઈ તાર્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વતો છે. ચીનાઈ તાર્તરીના પેટામાં (૧) કોરિઆનો* દ્વીપકલ્પ છે. જપાની

* કોરિઆ વિષે જાણું જાણુવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એમ માનવામાં આવે છે કે જે સરદારો એમાં રાજ્ય કરે છે તેઓ ચીનને તાણે જ હોતા સ્વતંત્ર છે.

સમુદ્ર અને પીળા સમુદ્રની વચ્ચે એ દ્વીપકલ્પ છે. એની અને જાપાનની વચ્ચે કોરિયાની સામુદ્રધુની છે (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાડોથી ભરેલાં વન ધણાં છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ રસાળ ભૂમિ પણ છે. (૩) મધ્યે અને નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં ગોખીનું રણ છે. કાશગર આગળ યાકુઅ ખેંગના મુલક સુધી એ રણની હદ ગયલી છે. ચીનાઈ તાર્તરીની મુખ્ય નદીઓમાં ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચીનની નદીઓના ઉપલાણાનો ભાગ છે. કાંઠા તરફ લોક ધાતુની ખાણો ખોદે છે, તથા માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે; ઉત્તરમાં જમીન ખેડે છે, તથા સૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવે છે. ખીજે ઢોકાણે લોકો તંબુમાં રહે છે, પોતાનાં બકરાં, ઘેર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરે છે, અને ઘોડે બેસી અહીં તહીં ભટકે છે. વેપારીઓની વણગરો ચા અને હીર લઈને એ દેશમાં થઈ સૈબીરિયાના કિઆખ્ત શહેરમાં જાય છે એ માલને સારે તેઓ પશ્મી ચામડાં, અને અનેક જાતના શુદ્ધ લાવે છે.

સ્વતંત્ર તિબેટ અને ચીનાઈ તિબેટ એવા પહેલાં તિબેટના બે ભાગ હતા. હમણાં સ્વતંત્ર તિબેટ કાશ્મીરના રાજ્યમાં છે. (કાશ્મીરનું વર્ણન જુઓ.) ચીનાઈ તિબેટ અને તાર્તરીની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે અને તિબેટ અને કાશ્મીરની વચ્ચે કારાકોરમ પહાડ છે. તથા તિબેટ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. તિબેટ એ પર્વતને મથાળે આવેલો ઊંચો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધુ, સતલુજ, બ્રહ્મપુત્ર, ઈરાવદી, યાંગસેક્યાંગ, અને હોઆંગહો.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે; તેમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે. પરંતુ તેમની વચમાં પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફેરી નીચે દક્ષિણમાં ઉતરે છે, અને અંરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં મળે છે.

સરોવર—તિબેટમાં સરોવરો ઘણાં છે. તેમનીર અને

પાલ્લે બ્રહ્મપુત્રની નજીક છે. રાવણચ્છદ અને માન સરે-
વર સતલજની પાસે છે.

મુખ્ય નગર—લાસા છે.

દેશની રાજધાની અને યૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ
ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને મહા લામા કહેછે તેનું રહેઠાણ એજ નગ-
રમાં છે. દુનિયામાં ખીજા હરકોઈ ધર્મ કરતાં યૌદ્ધ ધર્મ માનના-
રાની સંખ્યા વધારે છે. ચીન, બ્રહ્મદેશ, લંકા અને ખીજા દેશમાં તે
પ્રસારેલો છે. તિબેટના લોકની રીત ભાત તેઓના ભાષાત તાતાર
કે મુગલ લોકના જેવી છે, એ અને ચીનના લોક એક સાખના
છે. તિબેટમાં ફેટલાક લોક ખેતી કરે છે. ફેટલાક ઉપયોગી હુનર
કરે છે, પરંતુ તેમાંના ઘણા ભાગ પોતાનાં દોરોને લઈ અહીંથી
તહીં ભટકે છે. તેઓ આખલા અને ઘેટાં ઉપર ભાર લાદે છે.
શાલ વણવાનું બિન તેમના વેપારની મુખ્ય જણસ છે.

(૧૦) હિંદી ચીન.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને ભરત ખંડની પૂર્વે એ
મોટો દ્વીપકલ્પ છે. અની એને ભરત ખંડની વચ્ચે
ખંગાળી સમુદ્ર તથા આરાકાનની ઉત્તરે આવેલા પર્વતો
છે. એ દેશમાં પુષ્કળ ખનિજ ઝાડ અને ખેડવા લાયક
જમીન છે. લોકો ખખરદાર છે. ઘંટ; લખોટેલાં વાસણ,
કાપડ, કાચ, વગેરે બનાવવાના હુનરમાં સારા વાકિફ છે.
તેઓ કંઈક હિંદુને અને કંઈક ચીનાને મળતા છે.

દેશના વિભાગ—૧. બ્રહ્મદેશ, ૨. શિઆમ, ૩. મલાયા,
અને ૪. કીચીન ચીન એવા ચાર ભાગ છે.

(૧) બ્રહ્મદેશ—દ્વીપકલ્પ પશ્ચિમ ભાગને બ્રહ્મદેશ
કહેછે. એ આર્તાબાનના અખાતને મળનારી ઇશવદીના
કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શહેરો—મંદલે, આવા, અમરપુર અને માક-
સોવા.

અમાં ઊંચી જાતના સાગ બહુ ઉગે છે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આસામ, આરાકાન અને તિનાસરીમ પ્રતિ ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં અંગ્રેજો રાજ કરેથી જીતી લીધા, ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં પેગુ નામે ચોથો પ્રાંત તેમણે બીજી વારની લડાઈમાં જીતી લીધા. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેગુનો રાજ કારભાર ભરત ખંડના ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવે છે.

આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેગુ એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ઇરાવદીને કાંઠે રંગુન મોટું બંદર છે. આરાકાન, પ્રોમ, અને પેગુ એ મોટાં શહેર છે. મુલ્મૈન એ મોટું બંદર છે.

સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ ત્યાંના મહારાજા કરેથી અંગ્રેજો સને ૧૮૮૬ માં લઈ લીધા છે અને હાલ આખા દેશનો કારભાર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા નીચે મૂક્યો છે. છેલ્લા રાજા થીયોને પકડીને અહમદનગરમાં રાજ્યકેદી તરીકે રાખ્યો છે. ઇરાવદીને તીરે માંદલેમાં એની રાજ્યધાની હતી. આવા, અમરપુર, અને માકસોખા એ શહેરો પહેલાં વારાંશરતી રાજધાની હતાં. બ્રહ્મી લોક સ્થળ માર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવે છે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઉ, હીરાગળ, અને ઊનનાં કપડાં લાવે છે.

(૨) શિઆમની રાજધાની બાંકોક નગર મૈનામ નદીને બન્ને તીરે છે. યુર્ચીઆ બાંકોકની ઉત્તરે અગાઉની રાજધાની હતી.

બ્રહ્મદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ ઘેની વચ્ચે પર્વતો છે. એ મૈનામ નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ ક શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજનો અમલ છે. શિઆમ અને બ્રહ્મદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળે છે.

(૩) મલાયા દ્વીપકલ્પ છે. કોની સચોગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે સંધાયેલો છે. સુમાત્રા અને મલાયાની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુની છે.

* આસામનું વર્ણન બંગાળના વર્ણનમાં છે.

મલાયામાં બુદ્ધ બુદ્ધ સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિશ્યામના રાજના તાબામાં છે. બાકીનાં સ્વતંત્ર અને અંગ્રેજના મિત્ર છે. મલાયી લોક મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. અને હિંદી ચીનની બાકીની વસ્તી બૌદ્ધ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં મલાક્કા અને વેલ્લેલી એ ઇંગ્રેજના સંસ્થાન છે. મલાક્કાની સામુદ્રધુનીમાં પીનાંગ અને સીંગાપોર બેટ છે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ બેટોની સ્થિતિ બહુ અનુકૂળ છે.

(૪) કોર્ચીન ચીન. મુખ્ય શહેર સાઇજોન અને હુ છે. મુખ્ય નદી—કામ્બોડિઆ.

ચેની અને શિશ્યામની વચ્ચે પણ પર્વતો છે. કામ્બોડિઆ નદીના મુખની આસપાસનો મુલક અને કામ્બોડિઆનો રાજ ક્રાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાઇજોન શહેર છે તે પણ ક્રાન્સને તાબે છે. બાકીનું કોર્ચીન ચીન અનામના રાજના હાથ નીચે છે ઇશાન કાંઠે હું નામે મોટું નગર છે તે એ રાજની રાજધાની છે.

(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

એ બેટ ભરત ખંડની દક્ષિણે છે. ચેની આકૃતિ જમ-રૂખ (જમરૂખ) ના જેવી છે. ચેની અને ભરત ખંડની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની તથા મનારનો અખાત છે. પાકની સામુદ્રધુની મનારના અખાતની વચ્ચે કેટલાક બેટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને બેટ મળી ૬૦ મૈલ લાંબી પાળ જણાય છે, તેને રામનો સેતુ કહે છે. એ પૂલ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં મનાર અને રામેશ્વર એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ટાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અમિકોણ તરફના કાંઠા સુધી છે. તેઓની અને ટેકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આગબોટો તથા વહાણો જઈ શકે છે. બહારો બહાર લંકાની નીચે થઈ મોટાં વહાણો જાય છે તેને બહાર ભરતખંડ અને લંકા

એ બેની મધ્ય ચક્રને જાય માટે પૌખ્યેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને જાડી ખોદવાનો અંગ્રેજ સરકારનો વિચાર છે.

લંકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચૌરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સન ૧૮૧૫ સુધી એ દીપનો કે-
રલોક ભાગ વલંદા તથા કૈંચને હાથ હતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ
ઈંગ્લંડની મહારાણીને તાબે છે. એના પર અમલ કરવાને તે બ્રુદો ગ-
વર્નર ઠરાવે છે. એની મધ્યે અને દક્ષિણે પર્વત છે, પરંતુ ધણાખરા
કાંઠાની ભૂમિ નીચી છે. એ પર્વતો પર જંગલો તથા રસાળ મેદાન
અને ખીણો છે. સર્વથી જાંચા પર્વતો પેદાતાલા ગહા અને એલિઆ
છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટેકરી છે. તેના શિખરપર
બુદ્ધનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગોરબા કહે છે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ
આવેલા પર્વતોની તળેટીએ ઘાડા જંગલોમાં ધણાક મોટા શહે-
રોનાં ખંડેરા ઢંકાઈ ગયાં છે. એ ક્રીયા લોકે બાંધલાં તે જણાયું નથી.
તેમને તૂટ્યાને અને લોકની સાંભરણુમાંથી ગયાને ધણા કાળ થયો છે
પશ્ચિમ કાંઠાની ભૂમિ ધણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળે
છે. એ કાઠિ તાપ પડે છે અને લાંબી હવા બેજબાળી છે તથા વન-
સ્પતિ પુષ્કળ થાય છે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને લાંબું
દાણાની ધણી મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ઠંડાણે વરસાદ બહુ
વરસે છે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સુધી વરસે છે તેના કરતા
અહીં વધારે માસ સુધી વરસે છે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈર્ઋત્ય કાળુ-
માંથી વરસાદ આવે છે અને ત્યાર પછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસે
છે. તજ, મરી, વગેરે તેજનનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી નાળિયેર
અને બીજા મેવાનાં ઝાડ બિગે છે. ડાંગર, રૂ, ગળી, શેરડી, તમાકુ,
અને બીજા ધણા છોડ બિગે છે. એ બેટમાં લોહું અને બીજા ખનિજો
પુષ્કળ જડે છે, અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે.
એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાય છે, તે પકડવાનો
મોટો રોજગાર ચાલે છે, અને વાયવ્ય કાળુના કાંઠાપર મોટી પાકે છે.
ધાતુના ઘાટ તથા ટોપલી, કંડીઆ, અને દોરડાં વગેરે, ખનાવવામાં
લોકો હોશિઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠા પર મીઠું પાકે છે. તે ભરત ખંડમાં
આવે છે. ઘાડા જંગલોમાં જંગલી હાથીઓના ટોળે ટોળાં હજી બે-

વામાં આવે છે. એ જંગલોમાંથી ઇમારતી લાકડું ભસ્ત ખંડમાં આવે છે. એ ખેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા પર વસનારા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે અને તેમની પોતાની બુદ્ધિ ભાષા છે. તેઓ ધૈર્ય ધર્મ પાળે છે. લંકાની તથા બ્રહ્મ દેશના ધર્મ પુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાય છે. લંકામાં ધણુ ખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ ઇલાકામાંથી આવીને વસ્યા છે. આ તામિલ લોક હાલમાં બ્રહ્મના ખેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસે છે તેઓ એ ખેટના બીજા ભાગમાં મળૂરી કરવાને વસ્યા છે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંદી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઉ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર કોલંબો પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. ખેટની દક્ષિણ તથા દોંદ્રાહેડની પશ્ચિમે પાઈન્ટ દી ગાલ નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યૂરોપ, મુંબઈ, કલકત્તા, ચીન અને આસ્ટ્રેલિઆની આગખોટો અને વહાણો એકઠાં થાય છે. ખેટની ઇશાન કોણમાં મહાવિદ્યા ગંગા નામે નદીના મુખ પાસે ત્રિકોમાલિ નામે ત્રીજી બંદર છે, તથા ઉત્તરે પાઈન્ટવેટ્રો નામે ચોથું બંદર છે. ખેટની મધ્ય ભાગે પહાડમાં કાંદી નામે જૂની રાજધાનીનું શહેર છે. કાંદીથી કોલંબો સુધી રેલવે બાંધી છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ભરત સ્વંદનું સ્વરૂપ.

૧. ભરત સ્વંદ. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપ-કલ્પો છે, તેમાં સૌથી મોટો અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુ-કુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિયામાં સર્વથી ઊંચો છે, અને તેનાં શિખરો ખરદ્ધથી સાદા

ઠંકાયલા રહે; પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વતોની પેલી મેર અફગાનિસ્તાન છે અને હાલા પર્વતની પેલી બાબુએ બલુચિસ્તાન છે; નૈર્ઋત્યે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિ કોણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે. પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને ભરત ખંડની વચ્ચે જંગલ અને ડુંગરા છે. એ ડુંગરા આરાકાન પ્રાંત અને ખીજ પર્વતો સુધી છે. ભરત ખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫,૮૩,૨૭૬ ચોરસ મૈલ જૂમિ જેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિયામાં ચીનની વસ્તી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી ઉતરતે દરજે ભરત ખંડ છે. ભરતખંડમાં ૧૮૯૧ ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે ૨૮,૬૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી તે કન્યાકુમારી સુધી ભરત ખંડની લંબાઈ ૧૬૦૦ મૈલ થાય છે અને સિંધથી આસામ સુધી પહોળાઈ ૧,૮૦૦ મૈલ થાય છે. ભરતખંડ ત્રિકોણાકાર છે તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગુજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગા નદીની પાસેના બુ દેલ ખંડસુધી પ્રસરેલા વિધ્યાચળે એ ત્રિકોણના બે ભાગ* કર્યા છે. એમાંના ઉત્તરના ભાગનું નામ (૧) હિંદુસ્તાન છે, અને દક્ષિણના ભાગનું નામ (૨) દક્ષિણ (દકખણ) છે.

હિંદુસ્તાન:—હિંદુસ્તાન ના છ પ્રાંત કરી શકાય:—

૧. હિમાલયની તલેટીનો ઢલ્લો પ્રદેશ. ૨. સિંધુ નદીનો પ્રદેશ. ૩. રેતીનું રણ. ૪. મધ્ય હિંદુસ્તાનનો અને થોડો રજ-પુતાનાનો ઝંઝો પ્રદેશ. ૫. ગંગાનો પ્રદેશ. અને ૬. બ્રહ્મ-પુત્રનો પ્રદેશ.

(૧) હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો ઝાઝો વિસ્તાર છે. તેની દક્ષિણ સરહદ ઉપર બરફથી ઠંકાયલા હિમાલયની

* મુઝલ પાદશાહોએ નર્મદા નદી સુધીના મુલકને હિંદુસ્તાન અને તેની પેલી મેરનાને દક્ષિણ ગણ્યા હતા.

સમાંતર રહેલા પર્વતોની હાર છે તેમાંના મુખ્યને શિવાલિક પહાડ કહે છે. એ પહાડ સતલજ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મુલકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, ભૂતાન, વગેરે દેશો રાજ્યો છે, અને ઓછા સુધરેલા પહાડી લોકો તેમાં વસે છે. હિમાલયમાં વનસ્પતિ બહુ પ્રપુલ્લિત થાય છે. દેવદાર, ઓક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા બેઠે છે. ઘણાક પહાડો પર અઘોર વન છે તેને તેરાઈ કહે છે. ત્યાં હવા પાણી બહુ નબળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલો પશુઓ બહુ રહે છે.

(૨) સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણો ખરો ભાગ અને આખો સિંધ પ્રાંત આવેલા છે. સિંધુ નદીના મૂળ વિશે તિબેટના વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિંદુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેસે છે. અટક *આગલ કાબુલ નદી તેને મળે છે, અને પંજાબની દક્ષિણમાં તે પંચ નદને ભેગી થાય છે. એ પાંચ નદીના નામ જેલમ, ચીનાવ, રાવી, બીઆ અને સતલજ છે. સતલજ સિવાંચ એમાંની ચારનાં મૂળ હિમાલયની દક્ષિણ બાજુએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઈને એ નદી ઉતરે છે.

(૩) સિંધુના પ્રદેશની પૂર્વે મોટું રણ છે. એ રણની પૂર્વ હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઉજ્જડ રણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે રસાળ ભૂમિ છે. જસલમેરનું રાજ્ય એવી જમિનમાં છે; રસાળ જમીનનો એના જેટલો વિસ્તાર રણમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. એ રણમાં અગ્નિ ખૂણામાં માર-

* અટક આગલ નદી આજંઘવાનો પાર છે, ત્યાં થઈને ભરતખંડ પર સવારી કરનારાઓ આ દેશમાં પેશ છે તેને માટે અટકનો પાર ખ્યાલ છે.

વાડ અને ખીજા રજપૂત સંસ્થાનો છે. ત્યાંની લોચમાં અનાજ વગેરે પાકે છે. ગુજરાતની સરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાય છે. ઉત્તર લાણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્લીની પડોસ સુધી અરવલી ડુંગરો ગયલા છે. એમાં સૌથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આબુ પર્વત છે.

(૪) મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશનો ઢાળ ગંગા તરફ ઉતરે છે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે, અને પૂર્વે બુંદેલ ખંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશનું રૂપ એક સરખું નથી. ચીતોડ વગેરે ડુંગરો તથા ઘણાંક રસાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાના માળવા, અને બુંદેલ ખંડ જે ભરત ખંડનો સરસ ભાગ તે એમાં આવેલો છે; રજપૂત સંસ્થાનોમાંના ઉદેપુર (મેવાડ,) અજમેર* જેપુર, મરતપુર, અને ખીજાં નાનાં રાજ્યો તથા, માળવા અને બુંદેલ ખંડમાંનો, હોલકરનો, સિંધિયાનો, લોપાળનો, રેવાનો તથા ખીજા રાજાઓનાં મુલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ ચંબલ, સિંધ અને વત્તવા છે. એ નદીઓનો સંગમ જમના જોડે થાય છે. જમના ગંગાને મળે છે.

(૫) સિંધુ નદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે. ત્યાંથી અગ્નિ અને પૂર્વ દિશા લાણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહે છે. જમણે† કાંઠે અલા-હુબાદ આગળ જમના નદી અને પટણા આગળ સોન નદી એને મળે છે. ડાબે કાંઠે ગોમતી, ગંડકી, ગૌગરા, અને કૌશિકી એને મળે છે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી

* અજમેર ઇંગ્લેજ સરકારનું છે.

† નદીના પ્રવાહની દિશામાં જિલ્લા રહેતાં જમણે ઢાબે જે કાંઠો હોય તે જમણો કાંઠો.

નદીઓના કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રસાળ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અપોધ્યા, અને અંગાળા* છે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશોમાં ખીજ સર્વ દેશો કરતાં વધારે પાક થાય છે. અંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે. કેમકે અંગા નદી રસાળ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરે છે. ભરત ખંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે. અમલાહવાદ સુધી એમાં આગબોટો જઈ શકે છે. એને ઘણું મુખ છે. પરંતુ તેમાંથી સૌથી પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ મલ્લુ કરીને વહાણ ચલાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. અંગાળાની નૈઋત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ચોઢીઆના જિંયા પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાય છે. ત્યાં થઈને બ્રહ્મણી અને ખીજ નદીઓ અંગાળી ઉપસાગરને મળે છે.

(૬) બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે. (તિબેટ જુઓ.) હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઉતરી આસામ અને અંગાળામાં વહે છે. એ નદીની સર્વથી પશ્ચિમમાં આવેલી શાખાનો સંગમ ગંગાની સર્વથી પૂર્વમાં ગયલી શાખા જોડે થાય છે. બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે ચિંતાગોંગ, ટીપરાહ, ક્વાશી, ગારો, અને ખીજ પહાડ છે.

૨. દક્ષિણ દેશ. કુચ્છનો સાંકડો મુલક મોટા રણ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો છે, અને સિંધમાંથી ગુજરાત જવાનો તે માર્ગ છે, આ દેશના લોક કુચ્છને અને ગુજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાય છે. તેઓનું વર્ણન બુદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. વિંધ્ય પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મુલકને દક્ષિણ દેશ કહે છે. એમાં મદ્રાસ ઇલાકો, મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલાકાનો ઘણો ખરો ભાગ, તથા હૈદરાબાદ, મૈસૂર, અને ખીજ

* અસહના વખતમાં શુદ્ધ અંગાળાને હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણતા નહિ.

નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના ચાર સ્વાભાવિક ભાગ થઈ શકે છે. ૧. નર્મદાનો પ્રદેશ. ૨. શુદ્ધ દક્ષિણ. ૩. પૂર્વ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ. અને ૪. પશ્ચિમ કિનારાનો નીચાણનો પ્રદેશ.

(૧) વિંધ્ય પર્વતની દક્ષિણે નર્મદાની ઊંડી ખીણ છે. અને નર્મદાની દક્ષિણે સાતપુડા પર્વત પૂર્વ પશ્ચિમ વિંધ્યની સમાંતર પથરાયેલા છે. સાતપુડા પર્વત આગળ કદા પ્રમાણે છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના જિંયા પ્રદેશ સુધી ગયેલા છે અને પશ્ચિમમાં ગુજરાત માંહેલા રાજપીપળા સુધી ગયેલા છે. સાતપૂડાની દક્ષિણે તાપીનો પ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી બેઉનાં મૂળ મધ્ય પ્રાંતના ડુંગરોમાં છે. એમની અને વેનગંગા, મહા નદી, અને ખીણ નદી-ઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ બાજી વહે છે. એમને વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. નર્મદા અને તાપી ગુજરાતમાં પશ્ચિમે વહે છે.

(૨) નર્મદાના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે શુદ્ધ દક્ષિણ* છે. એ દક્ષિણ દેશ ચારે તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકારે છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા સાતપૂડા છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (સાતપૂડાના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. કુન્યાકુમારી આગળ પહોંચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાય છે. ત્રિકોણનું શિરોભિંદુ અહીં છે. પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રસરેલી બે શાખાઓને પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ કહે છે. સદાદ્રિ એટલે પશ્ચિમ ઘાટ વધારે જિંયા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દશમાં

* શુદ્ધ દક્ષિણનો વિસ્તાર દેશી લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતોને એમાં ગણે છે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહીં આપણે ગણ્યા છે.

થઈને ઊંઘાળાનો ઉપસાગરને મળે છે. એ નદીઓમાં મુખ્ય ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે. નાશકની પાસે ગોદાવરીનું મૂળ છે. ઊંઘાળી ઉપસાગરને મળ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી મંજીરા તથા મધ્ય પ્રાંત, ખાનદેશ અને વરાડના ઉત્તર દેશોતરફથી વહેનાર પેન ગંગા, વરધા, અને વેન ગંગાનાં એકઠાં જળ તેમાં મળે છે. સતારાની પાસે મહાબળેશ્વર આગળ કૃષ્ણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને વારણા, મીમા, તુંગમદ્રા, તથા ખીજી ધણી નદિઓ મળે છે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ મ્હૈસૂર તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં વહે છે. દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશમાં સઘળે ઠંડાણે પૃષ્ઠનો દેખાવ અને જમીનનું રસાળપણું એક સરખાં નથી. પરંતુ એ પ્રદેશના બે ભાગ જુદા પાડી શકાય, - તેમની હદ વરધા નદીના મૂળ આગળથી તે ગોદાવરીને મળે છે ત્યાં સુધી વરધાથી, અને પછી સંગમ થયા પછી દરિયા સુધી પહોંચે છે ત્યાં સુધી બેઉ નદીથી થયેલી છે. એ મર્યાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઈ કોઈ ઠંડાણે ઊંચા પ્રદેશ છે. એ નદીઓમાં નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં આવેલો દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તો પણ બહુધા સપાટ અને ખેડાણમાં આવેલો છે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશનો ખીજો ભાગ કૃષ્ણા નદીથી થયેલો ગણે છે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કર્ણાટક અને મ્હૈસૂર છે. મ્હૈસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરો છે. તેમને નીલગિરિ કહે છે. અહીં પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળે છે. નીલગિરિની પછી પાલની અને ખીજા ડુંગરો કુન્યાકુમારી સુધી ચાલ્યા જાય છે.

(૩) ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણની બાજુએ કમર-

ખંધ જેવો છે. પૂર્વ કાંઠા પર તે કેટલેક ઠેકાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ રસાળ માટી ઘસડી લાવે છે તેથી પાક સારો થાય છે. એ નદીઓ ઘણું કરીને સમુદ્રમાં ખંડુ મુખે પડે છે. મહા નદી પણ માટી છે તે ઉત્તરમાં આવેલી છે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી કટક આગળ અંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. પાલર, પત્તાર, અને બીજા નદીઓ મહેસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઇલાકાના નીચા પ્રદેશમાં વહે છે.

(૪) કન્યાકુમારીથી તાપી નદી સુધી જમીનનો સાંકડો પટો પશ્ચિમ કાંઠા પર છે. ઉંચી ભીંત જેવો આવેલો સંઘાદિ કોઈ નદીને એ તરફ આવવા દેતો નથી. એના બદલામાં વાહણો ચાલી શકે એવી ઘણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઉભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક ખારાં છે. એ પૂર્વ કાંઠે નથી. પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશ કરતાં વધારે સાંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહે છે, અને પૂર્વ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને કરમંડલ કહે છે.

દ્વીપ—ભરત ખંડની છેક ખંડમાં સિંહલ દ્વીપ છે. મલબાર કાંઠા પર લક્ષ દ્વીપ કન્યાકુમારીની દક્ષિણે માલદીવ અને મલાયા તથા બ્રહ્મદેશના કાંઠા ભણી આંદામન અને નીકો-વાર છે. આ સર્વે અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. બ્રિટિશ ઇન્ડિ-આમાં જેમને કાળે પાણીએ ચઢાવવાની એટલે સમુદ્ર પાર કાઢવાની શિક્ષા થાય છે તેમને આંદામન બેટમાં મોકલે છે.

અનિજ—ભરત ખંડની જમીનમાં લોહું અને ત્રાણું મસ છે. આગલા વખતમાં ભરત ખંડનું ગજવેલ કામ બહુ પંકાતું; અંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી કાચલા નીકળે છે. ઘણેક ઠેકાણેથી સૂરોખાર જડે છે. પંજાબ અને રજપૂત સંસ્થા-નોમાંથી મીઠું નીકળે છે; બુદેલ ખંડ, પંજાબ, અને બીજી

જ્યાંઓમાં સોનું અને રત્ન છે. ભરત ખંડના હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને સિંહલ દ્વીપ (લંકા) ની આસપાસના હરિયામાંથી મોતી નીકળે છે, તે આખી દુનિયામાં સર્વે તમ ગણાય છે.

ખેતીની નીપજ વગેરે—ભરત ખંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગે છે. સાગ, સાલ, સીસમ, સૂખડ, વડ, કપાસ, અંપો, આંખા, આંખલી, ખાવળ, આવળ, શેતૂર (રેશ-મના કીડાના ઉપયોગનું), તાડ, નાળિયેરી, સોપારી, વાંસ અને ખીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાય છે. મરી અને એલચીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંઠે ઉગે છે. ખીજા મસાલા અને તેજના તથા ઘણાંક ઉપયોગી વસાણાં હર કોઈ ઠેકાણે થાય છે. કુંગરોમાં ચા અને કાફી (ખૂન) ઊગે છે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અરીસુ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રાઈ, તલ, અને ખીજા અનેક જાતના છોડથી ખેત-રોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયલાં જોવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે અને દક્ષિણના લોકોનો ખાજરી અને જુવાર છે. ખંગાળામાં, ખડારના કેટલાક ભાગમાં અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતમાં લોક ચોખા વધારે ખાય છે. ભરત ખંડના કેટલાંક ભાગમાં તેા લોકો વાર તહેવારને દિવસે જ ચોખા ખાઈ શકે છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળે છે. જવ ખાધામાં ઝાઝા આવતા નથી. ઘણીક જાતનાં કઠોળ, કંદ મૂળ, મેવા વગેરે થાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

भरत खंड के हिंदुना राज्य विभाग.

કેસર હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ

આ મોટા મુલક પર ચાલે છે. એને વાઈસરાય કે રાજ-પ્રતિનિધિ પણ કહે છે. એને મદદ કરવાને બે કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવી છે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરે છે. અને બીજી કાયદા કરવા લાગે છે.

ભરત ખંડની રાજધાની કલકત્તા છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વરસમાં કોઈ કોઈ વાર ફરવા જાય છે, અને બિના-જામાં પંજાબમાં સિમલા નામે સ્થળમાં કે હિમાલય મધ્યે બીજા સ્થળમાં ઘણું કરીને રહે છે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો, બ્રહ્મદેશ તથા બંગાળના લેફ્ટેનેન્ટ (એટલે સહાયકારી) ગવર્નરો, મૈસૂર, મધ્યપ્રાંતો, અયોધ્યા, અને આસામના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાબાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપૂતાના, નેપાળ, ભરત ખંડ માંહેલાં બીજાં સંસ્થાનોનાં અને ભરત ખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેવાં કે આફ્રિકામાંના ઝાંઝીબાર, અરબસ્તાનમાં મસ્કત, ઇરાન, બલૂચિસ્તાન, અફઘાનીસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, શિયામ, વગેરેના રેસિડેન્ટ કે પોલિટિકલ એજન્ટો છે. લંકા બેટ બાદ કરતાં ભરત ખંડની આસપાસના બીજા બેટ ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચે છે.

ભરત ખંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૫,૮૫,૨૭૬ ચોરસ મૈલ છે તથા ૨૮,૬૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, એ ક્ષેત્રફળનો $\frac{૩}{૪}$ તથા વસ્તીનો $\frac{૧}{૪}$ ઇથિયોપી સત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દશી રાજ્યોના તાબામાં છે. એ દશી રાજ્યોમાંના ૧૫૩ રાજ્યોને કેસરે હિંદ તરફથી સનદ મળી છે; નેપાળ, ભૂતાન, અને મણિપૂર ના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજ્યો સ્વતંત્ર છે. વળી ભરત ખંડમાં

પોર્ટુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં સંસ્થાનો ગવર્નર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની જોડે તેને હોસ્તી છે.

આપણે મુંબઈ ઇલાકામાં વસીએ છીએ માટે મુંબઈથી શરૂ કરતાં ભરત ખંડના જુદા જુદા પ્રાંતો અને સંસ્થાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

- (૧) મુંબઈ ઇલાકો.
- (૨) મદ્રાસ ઇલાકો.
- (૩) હૈદરાબાદ અને કુર્ગનાં સંસ્થાનો.
- (૪) વરાહ સહિત હૈદરાબાદ સંસ્થાન.
- (૫) મધ્ય પ્રાંતો.
- (૬) મધ્ય હિંદ એજન્સિનાં સંસ્થાનો.
- (૭) રજપૂત સંસ્થાનો.
- (૮) પંજાબ પ્રાંત.

(૯) વાયવ્ય પ્રાંતો. (આનું નામ હવે યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સિસ એટલે સંયુક્ત પ્રાંતો પાડ્યું છે.

- (૧૦) અયોધ્યા પ્રાંત.
- (૧૧) બંગાળ પ્રાંત.
- (૧૨) બ્રહ્મદેશ.
- (૧૩) આસામનો મુલક.

(૧૪) નેપાળ, ભૂતાન, અને બીજાં સ્વતંત્ર પહાડી સંસ્થાનો.

(૧૫) ભરત ખંડ માંહેલાં પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

ભરત ખંડની આસપાસના એટ ઉપર ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચે છે, તેમનું વર્ણન આહીં કર્યું નથી, કેમકે તેઓ જાણ અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યા છે.

જેમ જેમ તમે આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્રેજ મુલક અને દેશી રાજ્યો સેજ-સેજ અર્થ ગયાં છે; માટે ઉપર કહેલા પંદર વિલાયતોમાંનાં

ઘણા ખરામાં ઇંગ્રેજ મુલક અને દેશી રાજ્યોના સમાવેશ થાય છે. જેમકે મુંબઈ ઇલાકામાં કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં ગવર્નર જનરલના તાબાનાં કેલાંક દેશી રાજ્યો સમાય છે; અને પંજાબ પ્રાંતમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં કાશ્મીર અને બીજાં સંસ્થાનો આવે છે. છઠ્ઠા બે વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઇંગ્રેજના હોસ્ત અને મળતીઆં છે. બાકી રહેલા બારમાંના દરેક ભાગને માથે હકૂમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેનો જુદો વહિવટ કરે છે. એ અધિકારીની સંભાળ તબે મૂકેલા ઇંગ્રેજ મુલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહિવટને માટે તે ગવર્નર જનરલ જવાબદાર છે.

મુંબઈ ઇલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

એ ઇલાકો ભારત ખંડના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબઈ ઇલાકાને મદ્રાસ ઇલાકો અડકે છે તેથી મહેસુર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાયેલો છે. મહેસુરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નદીઓ વડે નિઝામના મુલકથી એ ઇલાકો જુદો પડેલો છે; પરંતુ કૃષ્ણા નદીના નીચલા ભાગની ઉત્તરે પૂર્વ ઘાટ અને દરિયા વચ્ચે બંગાળા ઇલાકાના ઓરિસા (ઓડીઆ) પ્રાંત સુધી ગયેલો ઉત્તર સરકાર નામે પ્રદેશ એ ઇલાકાનો છે.

એ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૩,૩૪૫ ચોરસ મૈલ છે. તથા ઉત્તરમાં ગંગમથી કન્યાકુમારી સુધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સુધી એ ઇલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧,૭૦૦ મૈલ છે. ઉપર કહેલું છે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંઠો પાડયું છે. અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ

ભાગનું નામ કરમંડલ કાંઠો પાડ્યું છે. આ લાંબા કાંઠા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાં છે. પરંતુ તેમાં મુખ્ય બંદર જેવું એકે સાડું નથી. પૂર્વ કાંઠા ઉપર વિશાગપટ્ટણ, કોકણદ, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ અને તુતિદ્રારિન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુખ્ય બંદર કાચિન, કલિકટ, તલીચેરી, કાનાનુર અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિશે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે જિયા નીલગિરિ પર્વતમા પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળે છે, અને હિમાચલની દક્ષિણે ભરત ખંડમાં જિયામાં જિયા પહાડ નીલગિરિ છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઈ કન્યા કુમારી સુધી ગયલા છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પત્તાર, પલાર અને કાવેરી છે તે વિશે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કોલેરન નદી કહે છે. એ સર્વ નદીનું પાણી ખેતરોમાં લે છે, નહિ તો પૂર્વ કાંઠા પરનાં તપેલાં અને સૂકાં મેદાનો ઉજ્જડ રહેત. નૈઋત્ય કોણ ભણીથી આવી મુખ્ય ઇલાકામાં વરસાદ વરસે છે, તે આ પૂર્વ કાંઠા પર તથા પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વના ઘણા ખરા પ્રદેશમાં વરસતો નથી. મદ્રાસ ઇલાકામાં વરસાદ મોડો અને થોડો વરસે છે; સપ્ટેમ્બર માસમાં શરૂ થાય છે અને ઇરાન કોણમાંથી આવે છે.

દેશી રાજ્યોની વસ્તી બાદ કરતાં મદ્રાસ ઇલાકાની વસ્તી ૩,૫૫,૮૮,૮૫૦ માણસની છે. ગંગમ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઓરિસાને કિનારે જિયાં ભાષા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સુધી તૈલંગી, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંઠા પર કન્યાકુમારી સુધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સુધી મલયાલયમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ બહારી પ્રાંતમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં ઈંગ્લેન્ડે ટ્રેડ સેન્ટ જ્યોર્જ બાંધ્યો તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઇલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યું છે. એમાં હાલ ૪,૪૯,૯૫૦ લોક વસે છે. મદ્રાસથી મુખ્ય સુધી રેલવે છે, અને તેની શાખા ચુંદાકલથી બલ્હારી સુધી જાય છે. વળી મદ્રાસથી તે કલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંઠા પર બાઇપુર સુધી રેલવે જાય છે, અને તેની શાખાઓ મ્હેસુરથી બાંગલોર સુધી અને કાંઠા પર નેગાપટ્ટણ સુધી છે. ૩, ગળી, તલ, દીવેલી, વગેરે છુન, ખાંડ, ડાંગર અને

આમડા એ ઇલાકામાંથી પરદેશ ખાતે ચઢે છે. મુખ્યત્વે કરીને બલ્હારીની આસપાસ ૩ પાકે છે, અને કાંઠા ઊપર ડાંગર પાકે છે. વૈનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પહાડી પ્રદેશમાંથી ખૂત-દાણા આવે છે. વળી એ ઇલાકામાંથી સૂતરાઉ કાપડ અને દોરડાં પર મુલક ખાતે ચઢે છે. પશ્ચિમ કાંઠેથી તેજના અને જુદી જુદી જાતનું ઇમારતી લાકડું આવે છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છે:—

(૧) ઉત્તર સરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હૈદરાબાદના નિઝામે ઇંગ્લિશ સરકારને આપ્યો. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છ-લીપદ્રણ અને ગોદાવરી નદીને તીરે રાજમંદરી એ બે મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કર્ણાટક—એનો વાયવ્ય ભાગ (બલ્હારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિઝામે આપ્યો. અને ૧૮૩૮ માં કર્નૂલના નવાબ પાસેથી કર્નૂલ લઈ લીધું. સેલમ, મદુરા તથા કોઈમટુર સિવાય કર્ણાટકનો બાકીનો ભાગ અર્કાટના નવાબ અને તાંજોરના રાજા પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મદુરા ૧૭૯૨ માં, ટિપુ સુલતાન પાસેથી લીધાં અને કોઈમટુર સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ મુઆ પછી લીધું. કર્ણાટકમાં મદ્રાસથી ઊતરતું મોટામાં મોટું શહેર ત્રિચિનો-પોલિ કાવેરી નદીને કાંઠે છે. પહેલાં ત્રિચિનો-પોલિ નગરી હિંદુ રાજ્યની રાજધાની હતી; અને કોંગેવરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુ રાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કર્ણાટકમાં સર્વથી પ્રખ્યાત હિંદુ રાજ્ય વિજય નગર હતું. બલ્હારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંઠાપર એ શહેરનાં તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખડેરા હજુ જોવામાં આવે છે.

(૩) મલબાર (વૈનાદ અને દક્ષિણ કાનડા સહીત) સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ પાસેથી લીધું આ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે, એમના વીશ કરતાં પણ વધારે જીલ્લા કરેલા છે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારના તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન દેશી રાજ્યોની છે, તેમાં ૩૬,૭૩,૩૭૦ લોક વસે છે.

દેશી રાજ્યો.

એ દેશી રાજ્યોમાં ત્રાવણકોર અને કોચીન મુખ્ય છે. આ બે

રાજ્યો ભરત ખંડના નૈર્ઋત્ય કોણમાં છે, મલખાર અને ત્રાવણકોર વચ્ચે કાયિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજનો અમલ છે, તેની રાજ્ય ગાદી ત્રિવાનદ્રમ છે. કાંઠા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં ડાંગર અને સાણુ ચોખા* થાય છે, અને જિંચા ઘાટના પ્રદેશમાં ઠામ ઠામ ફળ તથા તેળનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમાં ધણાં જંગલો છે.

કાયિન—એ નાનું સંસ્થાન પહાડી છે, તે પર હિંદુરાજનો અમલ છે. કાયિન અને ત્રાવણકોર તથા મલખાર કાંઠા પરના ખીજા પ્રાંતોમાં ધણાં લાંબા સરોવરો છે. પર્વતોમાંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવરો પાણીથી ભરાયલાં રહે છે, અને જમીનના સાંકડાં ટેકરા વડે દરિયાથી તે જુદાં પડે છે. એમાંથી દરિયામાં પાણી જવાના માર્ગ થોડો છે ધણા મૈલ સુધી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલે છે.

હૈમ્સૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો.

સને ૧૭૬૬ માં ટિપુ સુલતાનની હાર થઈ ત્યાર પછી એ રાજના વંશની પુનઃસ્થાપન થઈ. પરંતુ કુર્ગ હંમેશના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંનો લિંગાયત રાજા પોતાની રૈયત પર જીલમ કરતો તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદભ્રષ્ટ કર્યો.

હૈમ્સૂર—એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકાના ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ આવેલો છે, નૈર્ઋત્ય કોણમાં કુર્ગ પ્રાંત વચ્ચે આવેલો છે. બાકીની સરહદ ઉપર મદ્રાસ ઇલાકો આવેલો છે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને દક્ષિણે નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાયેલો છે. ઉત્તરમાં તુંગભદ્રા નદીની પાસે હરિહર કર્મો એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો છેક નીચાણનો ભાગ છે. અને દરિયાથી પુણા જેટલું ઊંચું છે તેટલો એ કર્મો પણ જિંચો છે. જિંચા દુર્ગ એટલે કુંગરા વડે સર્વે ઠેકાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલો છે. એ કુંગરા કોઈ ઠેકાણે ધૂટક ધૂટક એકત્રિ આવેલા છે ને કોઈ ઠેકાણે હારખંધ છે. એમાંના ધણા પ્રખ્યાત પહાડનું

* સાણુ ચોખાને વાંશીઆ ચોખા પણ કહે છે. ગૂં દાં.

નામ નંદીદુર્ગ છે, મહેસૂરમાં મુખ્ય નદીઓ તુંગ અને ભદ્રા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાય છે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મળનારી ધણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં બહુ કામ આવે છે. પન્નાર, પલાર અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મહેસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આગલા રાજ્યોએ બંધાવેલાં તળાવો તથા જૂના દહેરાનાં ખડેરોને માટે મહેસૂર પ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મહેસૂરની રાજધાની મહેસૂર શહેર છે. બાર મૈત્રને છેટે શ્રીરંગાપટ્ટમ નામે હૈદર અને ટિપુની રાજધાની અને કિલ્લો છે, તે કાવેરી નદીમાંના ટાંપુ ઉપર બાંધેલો છે. મહેસૂરની પૂર્વે બાંગલોર નામે મોટું શહેર છે, ત્યાં મુખ્ય કમિશનર રહે છે. એ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ પ્રાંતમાં નૈર્ઋત્ય અને ઇશાન કોણમાંથી વરસાદ પુષ્કળ વરસે છે, અને સર્વે જાતની પેદાશ સારી થાય છે. પશ્ચિમ ઘાટ પર જંગલો છે તેમાં, સાગ, સીસમ, અને સૂખડનાં ઝાડો ઊગે છે. એજ ભાગમાંથી સોપારી, નાગિચેર, તેજનો અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડે છે. પરંતુ એ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ ખૂન દાણાની છે. વળી ડાંગર, બીજા જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુષ્કળ થાય છે રેશમ અને રેશમી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડે છે.

કુર્ગ—એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૩ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૮૭,૩૦૨ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુર્ગના અસલ વતની છે. તેઓ પોતાની જુદી ભાષા બોલે છે. બાકીના લોક હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંત મહેસૂરની નૈર્ઋત્ય કોણમાં છે એમાં જંગલો અને પર્વતો ધણા છે. એની ત્રણ બાજુએ પર્વતો અને ચોથી એટલે પૂર્વ બાજુએ બહુ ધારું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલચી, સૂખડ, સાગ, તુણ, વૃક્ષ, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે. જે ઠંડાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નાખ્યાં છે ત્યાં ખૂન પુષ્કળ થાય છે; અને નીચી ખીણોમાં ડાંગર પાકે છે. જંગલનાં ઝાડ ઊપરાંત ઘાટના ઢાળ ઉપર વાંસ, જવાઈના બર અને બીજા છોડ ઊગે છે. એનું મુખ્ય શહેર મર્કારા છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં મુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઈ ગયા છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલ્લાર અને કાવેરી છે.

મુખ્ય પ્રાંતો—(૧) ઉત્તર, સરકાર, (૨) કર્ણાટક, (૩) મલ્લાર.

મુખ્ય શહેરો—મદ્રાસ, મલ્લલીપટણ, રાજમંદરી, ત્રિચિનોપોલિ, કાંજેવરમ, અર્કાટ, વગેરે.

એ ઇલાકાના તાબાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો ત્રાવણકોર અને કાંચિન છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે હૈસૂર, કુર્ગ, હૈદરાબાદ અને વરાહનાં દેશી સંસ્થાનો છે. તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ષન ઉપર કંઈ છે. ને બીજાં બેનું હેઠળ લખીએ છીએ.

હૈદરાબાદ અને વરાહ.

હૈદરાબાદ નો હાકેમ નિઝામ કહેવાય છે. એણે હાલ વરાહ પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપ્યો છે. એની મુખ્ય નદીઓ દક્ષિણના હેવાલમાં લખાઈ છે. એનાં મુખ્ય નગરો, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, ઘૌલતાબાદ, જાલના, વેદર, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામે વરાહ પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડને એવી શરતે આપ્યો કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર તે રાજ્યમાં રહે. વરાહ પ્રાંત આ સંસ્થાનોનો ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઇશાન કોણમાં મધ્ય પ્રાંતો; પૂર્વે અને દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે મુંબઈ ઇલાકાના ધારવાડ, કલાદગી, સોલાપુર, અહમદનગર, નાશિક અને ખાનદેશ જિલ્લાઓની લગોલગ એ પ્રાંતો છે. વરાહ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિઝામના મુલકનું ક્ષેત્રફળ ૮૧,૮૦૭ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૦૪,૫૮,૯૩૦ માણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી મુંબઈ ઇલાકામાં નાશિક પાસે ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણથી અમિં કોણમાં વહે છે. દક્ષિણમાંથી આવેલી મંજરા નદી એને મેળે છે. પેનગંગા અને વરધા ગોદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને

મળનારી તુંગભદ્રા એની દક્ષિણ સીમા છે. બીમા નદી પણ રૈયુ-
રની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળ-
નારી મુશી નદીના કાંઠા પર છે. એ શહેરની પાસે ગોળકોંડાના ખડેરો
છે. તે આગળના ગોળકોંડાના રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં
કાતરી કાઢેલાં દહેરાને માટે ધલોરા પ્રખ્યાત છે. ચોરંગાબાદ, દાલ-
તાબાદ (દેવગડ) નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જલના, ત્યાંના રેશમી કાપડ
અને મહારા નદી પર બેદર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાની કારીગરીવાળાં
પિત્તળનાં વાસણુ વખણાય છે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજ-
ધાની કલ્યાણુ નગર બેદરની પાસે હતું એવું ધારવામાં આવ્યું છે.
હૈદરાબાદની પૂર્વે વારંગલ છે તે તૈલંગણની રાજધાની હતી એવું
કહેવાય છે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વ અને દક્ષિ-
ણમાં તેલગૂ અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો
બાંધેલાં છે પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારો થાય છે. વરધા
નદીની પાસે ઇશાન કોણમાં કોયલા નીકળે છે. હૈદરાબાદથી ગુલબર-
ગાની નજીક સુધી હાલમાં રેલવે બાંધી છે. એ સડક મુંબઈથી
મદ્રાસ સુધી બાંધેલી રેલવેને ગુલબરગા આગળ મળે છે.

હૈદરાબાદના ઇન્ડિયન રેસિડેન્ટના ઉપરીપણા નીચે એક અંગ્રેજી
અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરે છે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્ર
ફળ ૧૭,૭૧૧ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૨૮,૯૬,૬૭૦ માણસની છે.
તે મરાઠી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંતની ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની
અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે, અને દક્ષિણે એની
અને નિઝામના મુલકની સીમા ઉપર પેન ગંગા નદી છે. ઉત્તર
ભણીના સાતપૂડા પર્વત અને દક્ષિણના અન્નુંટા તથા બીજા પર્વતોની
વચગાળે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા એ પહોળો રસાળ પ્રદેશ છે એ પ્રદે-
શનું અસલ નામ પેનઘાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અન્નુંટા પર્વ-
તોના કુંગરોનું નામ બાળઘાટ છે. તાપીને મળનારી પૂર્ણા નદી તથા
ઉત્તર દક્ષિણ કુંગરોમાંથી પૂર્ણામાં વહેતા ઘણા વહેણાઓમાંથી એ
પ્રદેશને પાણી પુરૂં પડે છે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને
૩ તથા બીજી પાક સારો થાય છે. મુંબઈથી નાગપુર સુધીની રેલવે

એ પ્રદેશમાં થકને જાય છે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખામગામ અને બીજી ઉમરાવતી નામે શહેર સુધી છે. એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે ઇલીચપુર, દક્ષિણે કરિંગા અને મધ્યે તથા રેલવે ઉપર અંકલા અને શીઆગામ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું ૩ મુ'અઈ આવે છે. ખેતીની નીપજ સિવાય પશ્ચિમમાં બુલદાના જિલ્લામાં લુણાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં પુન જિલ્લામાં કાયલાની ખાણ છે.

મધ્ય પ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે બુ'દેલખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે લોપાળ, ઇંદોર, અને બીજાં દેશી રાજ્યો તથા ખાનદેશ, દક્ષિણે વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઇલાકો અને બંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૨૭૯ ચોરસ માઇલ છે, તેમાંની ૮૪,૪૪૫ મૈલ ભૂમિ ઇંગ્રેજ સરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોંડ તથા રજપૂત ઠાકોરોને તાબે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ છે. એમાં ૧,૦૭,૬૧,૬૩૦ માણસ વસે છે, તેમાંની ૬૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ગોંડ, બીલ, કાળી અને બીજી કુગરોમાં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તીમાંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોકો ઉપર કહેલાં પંદર સંસ્થાનોમાં રહે છે. મધ્ય પ્રાંતોનાં સર્વથી ઉત્તરનાં ભાગમાં સાગર અને દમોહ જિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્ય પર્વતના ઉત્તર ઢાળ પર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તે હિંદુસ્તાન માંહેલા પ્રાચીન માળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાંતોનો મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યની દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં કહેલા ગોંડવાનાનો ધણો ખરો ભાગ એમાં આવેલો છે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ જિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની ફળદ્રુપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મૈલ પહોળી છે, અને વિંધ્ય તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલી છે. એ ખીણમાં જબલપુર*, નરસિંહપુર, હોશંગા-

* જબલપુર આગળ પ્રસિદ્ધ ચારસના કુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહે છે. એ શહેરમાં ફાંસીઆ. ઠગ લોકને પકડી આણી કુટુંબ સહિત રાખ્યા છે તેઓ ફને ઉદયમ કરાવે છે. શુ. ફાં.

પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મુલક છે. નેમારનો બાકીનો નાગ તાપીને કાઠે આવેલો છે નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વ છેડે સાતપૂડા પર્વતની પહોળાઈ ૧૦૦ મૈલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટનાં ઊંચાણની પવિત્ર ભૂમિથી તે દક્ષિણમાં બાલા-ધાટ સુધી પ્રસરેલા છે. અમરકંટક આગળ નર્મદાનું મૂળ છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સાંકડા થતા જાય છે. સાતપૂડાની બેઉ બાજુએ શાખાઓ ધણી છે, જેવાકે મહાદેવ અને પંચમરી કુંગરા અને નર્મદાની ભણી અને વરાડની સીમા ઉપર ચીકલડા કુંગરા, મંડળા બાલધાટ, સ્કોની, કોહિન્દવાડા તથા ઐથુલ જિલ્લાઓ સાતપૂડાના લાંબા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના બનેલા છે. ઐથુલ પ્રાંતના કુંગરોમાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહે છે. જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વત મધ્ય પ્રાંતમાં થઈ ખાનદેશ સુધી ગયલા છે તે સ્થળ આગળ અશીરગઢનો પ્રખ્યાત કુંગરી કિલ્લો છે તેને મુગલાઈ રાજ્યમાં ‘દક્ષિણનની ભાગોળ’ કહેતા. અશીરગઢ આગળ સાતપૂડા પર્વત નીચા છે અને મુંબઈથી અલાહાબાદ તથા કલકત્તા સુધીની રેલવે તેમને ઓળંગે છે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ધા અને વેન ગંગાની ખીણોથી થયેલું નાગપુરનું મોટું મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા ભંડારા, અને ચંદા જિલ્લાઓ આવેલા છે. વર્ધા અને વેન ગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહે છે અને વર્ધા નદી મધ્યપ્રાંતની સીમા ઉપર છે તેની પેલી મેર વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વેન ગંગા નદી ચંદાની દક્ષિણે વર્ધાને મળે છે અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓનું એકઠું થયેલું જળ થોડક દૂર થઈ સિરોંચા સમીપ ગોદાવરીમાં મળે છે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા કુંગરો વડે એનાથી જુદો પડેલો છત્તીસગઢ (એના છત્રીશ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રાયપુર અને વિલાસપુર એવા બે જિલ્લા કર્યા છે. છત્તીસગઢ પ્રાંત મહાનદીની ખીણનો ભાગ છે, અને ઘસ્ટરના વચલા ભાગમાં જે પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળે છે. એ દક્ષિણ ભણીનો મુલક વગડાઉ અને દેશી રાજના તાબામાં છે. છત્તીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સંબલપુર મુલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા કેટલાક ફાંદાઓ એ બેની વચ્ચે છે. બંગાળા હલાકાનો હોદ્દા

નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે. મદ્રાસની છત્તીસ ગઢ પ્રાંતમાં થઈને સંબલપુરમાં વહે છે, અને ત્યાંથી બંગાળા ધલાકાના ઝોઢીઆ પ્રાંતમાં પેસે છે. સંબલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદર-માંનાં ધણાં ખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય બસ્તર છે. તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે, તથા ડુંગરા અને વનથી ભરેલાં છે. પરંતુ એ-મના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલું છે. મદ્રાસ ધલાકામાં પેઠા પહેલાં ગોદાવરીના કાંઠા પર બસ્તરની દક્ષિણે સારી ભૂમિનો સાંકડો કડકો છે.

એ પ્રમાણે મધ્ય પ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષીણ અને અશિ-કોણુ ભણી પ્રથમ સાગર અને દમોહનો કુંચો મુલક છે; પછી નર્મદાનો પ્રદેશ; વળી સાતપૂડાનો કુંચો મુલક; ત્યાર પછી નાગપુર, છત્તીસ ગઢ, અને સંબલપુરના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ધલાકાની તથા નિઝામના રાજ્યની સરહદ ઉપર ગોદાવરી વહે છે. ત્યાં ડુંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતના બીજા ધણા ભાગોમાં જંગલ છે; એમાંનાં કાઈકાઈ વનોમાં સાગ, શાલ, મહુડાં, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો ઊગે છે. પરંતુ વરાડ જેવા ખેડાયલા મુલકમાં ધણા મૈલ સુધી ભાગ્યે જાડ જોવામાં આવે છે. સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ઊંચી જાતના ધઉં અને બા-જરી થાય છે. વિશેષે કરીને નર્મદાની ખીણ ધઉં તથા રૂ, શેરડી અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ધા નદીને કાંઠે આવેલા પ્રદેશોમાં સૌથી સરસ રૂ થાય છે. હિંગણુનાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલે છે, તે પરથી એને હિંગણુધાટનું રૂ કહે છે. વર્ધાના પ્રદેશમાં ધઉં અને જીવાર પણ પાકે છે સાતપૂડાની દક્ષિણે અને પૂર્વે નાગપુર છત્તીસ ગઢ, અને સંબલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચોખ્ખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ છત્તીસ ગઢની ઊંચી ભૂમીમાં ધઉં થાય છે. દરેક સ્થળે થોડો થોડો તમાકુ પણ થાય છે. વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અપ્રીણ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં તલ, દીવેલી વગેરે થાય છે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કાયલાની અને ભોલાની ખાણો છે તેમાંથી

ધણી જ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે એ પ્રાંતમાં વળી બે રેલવેની સડકો છે એક મુંબઈથી નીકળી અશીર ગઢ તથા જખલપુર થઈ નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈને અલાહબાદ અને કલકત્તા સુધી જાય છે, અને વરાડની સડક ભુસાવળથી છેક નાગપુર સુધી જાય છે. વળી અશીર ગઢની ઉત્તરે ખંડાથી ઈંદોર સુધી બીજી સડક ખંધાર્ધ છે. એ પ્રાંતોના ઘણા ખરો વેપાર મુંબઈ જોડે છે. ૩, અનાજ તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કાપડ, ચામડાં, ઘી, ને તેલને બદલે મુંબઈથી મીઠું, અંગ્રેજી કાપડ, લોહનો સામાન, નાળિયેર, વગેરે એ દેશમાં આવે છે. ખાંડ, તમાકુ, દોરને ઘેટામાં બદલામાં એ પ્રાંતોમાંથી ભરત ખંડના બીજા ભાગોમાં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવેછે. એ પ્રાંતોમાં સધળા લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે; પરંતુ તેમને કંઈ વખણવા જોગ કસબ આવડતો નથી. માત્ર બશનપુરનો કસબી વણાટ અને નાગપુર તથા ભંડારાનું ભરત કામ અને ધાતીજોડા વખણાય છે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની નાગપુર છે તેની સમીપ સિ. તાબલદીનો કુંગરી કિલ્લો છે. નાગપુરથી ૧૨ મૈલને અંતરે કામ્પટી છે. તેમાં લશ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં સાગર અને જબલપુર, પૂર્વમાં રાયપુર, (છત્તીસ ગઢમાં) અને દક્ષિણે ચંદા એ મોટાં શહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ ગોંડ રાજ્યની રાજધાની હતી. અશીર ગઢની સમીપ બરાનપુર નામે પ્રખ્યાત મુસલમાની શહેર છે.

ગોંડ લોકને પોતાની જુદી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઆર્ય અટલે આર્યોએ વશી તેમને ધીમે ધીમે કુંગરા અને જગલોમાં કહાડી મૂક્યા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતોમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્ય છત્તીસગઢમાં હિંદીને મળતી બોલીઓ બોલાય છે. નૈર્ઋત્ય કાણમાં વરાડ, પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદા સુધી મરાઠી ભાષા બોલાય છે. ચંદાની દક્ષિણે તથા ગોદાવરીના પ્રદેશમાં તૈલંગણુનો જૂનો વિભાગ છે તેમાં તેલુગૂ કે તૈલંગી ભાષા બોલાય છે. છેલ્લે સખલપુરમાં અને છોટા નાગપુર તથા આદીઆની સમીપ એ પ્રાંતમાં

ઇશાન ક્ષેત્રમાં ઊર્ધ્વા લાપા ઘોલાય છે. અસલના વખતમાં ગોંડ રાજ્યએ મુગલ પાદશાહથી ધણું કરીને સ્વતંત્ર હતા અને સને ૧૭૩૭ માં રાધોજી ભોંસલેની સરદારી નીચે મરાઠા આવ્યા ત્યાં સુધી જતા-યલા નહોતા. પ્રથમ ભોંસલાનું રાજ્ય સાંઈ હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે દેશપર નઠારો અમલ થયો અને પીંઢારાઓ લૂટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નાગપુરનો ભોંસલા રાજા ઇંગ્રેજ સામે લડવામાં હાર્યો. તેથી તેણે તેમને કટક (બંગાળામાં), સંબલપુર, અને વરાડ પ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે ફરી લડાઈ કરી તે વખતે સાગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં છેલ્લા રાજાના મરણ પછી બાકીનો મુલક અંગ્રેજને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુંબઈ કરતાં મધ્ય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડે છે, પરંતુ સાતપૂડાના ડુંગરો ઉપર આછો છે. વરસાદ મસ વરસે છે અને આપણા દેશની પેઠે ત્યાં પણ નૈઋત્ય કાળમાંથી વરસે છે.

મધ્યહિંદ એજન્સિ.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ગ્વાલિયરનું રાજ્ય ને પ્રાચીન માઝવાનો ઘણો સ્વરો ભાગ છે અને બીજામાં હુંદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગોની વચ્ચે વાયવ્ય પ્રાંતોની એક સાંકડી પટ્ટી આવેલી છે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર મુલક છે તેને એ પટ્ટી મળે છે.

૧. ગ્વાલિયર અને માઝવા.

ગ્વાલિયરનું રાજ્ય અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતોની અને પશ્ચિમે રજપૂત સંસ્થાનોની અને મુંબઈ ઇલાકાની લગોલગ છે. દક્ષિણે એમની અને ખાનદેશની વચ્ચે સાતપુડા પર્વત છે. અને તેમની અને મધ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે, નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્ય પર્વત આવેલો છે, અને વિંધ્યથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સુધી જમીનનો ઢાળ છે. એ ભાગમાં અંબલ, સિંધુ અને ઘેટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓએ દેશમાં થઈ જમનાને મળે છે. દેશ રસાળ છે, તો પણ અહીં તહીં

ધાડા જંગલો છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમાર તરફ હોલકરનાં તાબાના પહાડી પ્રદેશોમાં પીઠારા અને બીલ લોકો આગલા વખતમાં બહુ ઉપદ્રવ કરતા, તે પછી હાલમાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી છે. જુદી જુદી જાતિના રાજાઓના તાબામાં એ મુલક છે. સિંધિઆ, હોલકર, અને ભોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મુલક સેળમેળ થઈ ગયેલો છે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મુલક સિંધિઆ અને તેના મોકાસદારોને તાબે છે; વળી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિઆના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ, હોલકર અને ભોપાળનાં વિસ્તારવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યોના કેટલાક મોકાસદાર, અને દેવાસ, ધાર, રતલામ, ઝાવરા, ઝાખવા, અક્ષીરાયપુર વગેરે એમનાથી સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિઆ અને હોલકર પેશવાના સરદારોના વંશના મરાઠા છે; ભોપાળની બેગમ મુસલમાની છે. સને ૧૮૦૪ થી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ કિલ્લાની તળેટીએ જૂનું શહેર છે. એની પાસે લક્કર નામે નવું શહેર વસ્યું છે. ગ્વાલિયર પાસે મોરાર નામે ઈંગ્રેજ શહેર છે. ભોપાળની બેગમની રાજધાની ભોપાળ નગર દક્ષિણમાં છે. અને હોલકરની રાજધાની ઈંદોર પણ દક્ષિણમાં છે. ઈંદોરની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મ્હો નામે ઈંગ્રેજ છાવણી છે તેમાં મુખર્દી ધલાકાના લક્કરનો કેટલોક ભાગ રહે છે. હોલકરના રાજ્યમાં ઈંદોરની ઉત્તરે ઉજ્જણ નગરી આચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ઘઉં અને તમાકુ સરસ થાય છે. ત્યાં અપ્રીણ થાય છે તેના ઘણો ભાગ મુખર્દી આવે છે. શેરડી, રૂ, અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પુષ્કળ પાકે છે. મધ્ય પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઈંદોર સુધી રેલવે બાંધી છે. અને ઉત્તરે નીમચ સુધી એ સડક વધારી છે. નીમચ શહેરમાં ઈંગ્રેજ લક્કર રહે છે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સુધી બીજી સડક બંધાઈ છે.

૨. જુંદેલ્લહ અને રેવા.

એ એજન્સિના બીજા ભાગમાં જુદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો અને વાઘેલા રજપૂત રાજાઓનું રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્ય પ્રાંતો આવેલા છે. જુદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અચા અથવા તેહરી અને

પત્તા, હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ પાસે ગોલકોંડની જૂની રાજધાનીમાં પત્તા શહેરના હીરા વેચાતા. રેવાનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બુદ્ધેલ ખંડની પૂર્વે છે. તેની વચ્ચેવચ્ચ થઇને કૈમોર કુંગરા જાય છે. એ કુંગરા વિષ્ય પર્વતની શાખા છે. એ કુંગરાની દક્ષિણે ગંગા નદીને મળનારી શોણ નદી વહે છે. દક્ષિણમાં નર્મદા નદી અમરકંટકના ઊંચા પ્રદેશમાંથી ઉતરી રેવાના થોડાક ભાગમાં થઈ વહે છે. બુદ્ધેલ ખંડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણે મોટા જંગલો છે, પરંતુ જે જગ્યા એ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જમલપુરથી અલાહાબાદ સુધીની રેલવે એમાં થઇને જાય છે એ એન્જનિસનું ક્ષેત્રફળ ૭૫,૦૭૯ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૦૧,૩૯,૫૭૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઇંદોર, ભોપાળ અને રેવા એ ચાર મોટાં સંસ્થાન સિવાય બીજા દરજ્જાનાં ૨૩ સંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાન પર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ રહે છે અને મોટાં સંસ્થાનોમાં આસિસ્ટન્ટ એજન્ટો રહે છે.

રજપૂત સંસ્થાનો.

એ મોટો ચોરસ મુલક છે. એની ઉત્તરે સતલજ, દક્ષિણે ગુજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર અને ઇંદોર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મહેરવાડાના નાના અગ્રેજ મુલકની આસપાસ જથાબંધ છે. એ દેશી સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

રજપૂત સંસ્થાનો.

૧ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર).	૭ કિગોલી.
૨ મારવાડ (અથવા જોધપુર).	૮ કિશનગઢ.
૩ જેપુર.	૯ જેસલમેર.
૪ બુંદી.	૧૦ અલવઢ.
૫ બિકાનેર.	૧૧ શિરોહી.
૬ કોટા,	૧૨ ડુંગરપુર.

૧૩ વાંસવાડા.

૧૫ શાલવાડા.

૧૪ પ્રતાપગઢ.

જાટ સંસ્થાનો.

૧૬ ભરતપૂર.

૧૭ ધોઝપુર.

શુસલમાની સંસ્થાન.

૧૮ ટોંક.

એ અઢાર સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૯,૭૫૦ ચોરસ મૈત્ર અને વસ્તી ૧,૨૦,૮૯,૩૩૦ છે. ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ એ સર્વે પર દેખરેખ રાખે છે. તે શિરોહીમાં આબુ પર્વત પર રહે છે. હિંદુ લોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માને છે. હાલમાં એ પર્વત સુધી રેલવે બંધાઈ છે. મુંબઈ ઇલાકામાં પાલણુપુર એજન્સિની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈર્ઋત્ય કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત રજપૂત સંસ્થાનોના એ ભાગ કરે છે, ૩ ભાગ એ પર્વતની વાયવ્ય કોણમાં છે. અને ૩ ભાગ અગ્નિ કોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં બાણવા લાયક નદી માત્ર લૂણી છે, તે મારવાડ (અથવા જ્ઞેધપુર) ન થોડાક ભાગમાં વહી કચ્છના રણમાં પડે છે. મારવાડનો થોડોક ભાગ જેસલમેર, બિકાનેર અને શીકાવતીના સઘળા ભાગ સુદ્ધાં લૂણીની પશ્ચિમનો બધો પ્રદેશ વિશાળ રેતીનું અર્ધ રણ છે. એના એક ભાગને થર અથવા મોટું રણ કહે છે. એમાં કોઈ સ્થળે ખેતી થાય છે. પાણી વહી જવાને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઈ જાય છે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ સરે છે. જ્યારે વરસાદ વરસે છે ત્યારે લેખે ઊંટ પતી રેતીના ટેકરા ખેડે છે, અને બી જમીનમાં છેક ઊંડાં રોયે છે; રણમ ઘાસ મસ ઉગે છે તે ખાઈને પુષ્કળ દોર, ઊંટ ને મેંઢા ઉછરે છે. મારવાડ અને બિકાનેર, એ પશુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ધણાં વસે છે. પાળેલાં દોરોથી લોકોને ઘણું દ્રવ્ય મળે છે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાય છે, ત્યારે મારવાડી બગદોની કિંમત ખુબ ઉપજે છે. મુંબઈ અને બીજે ઠેકાણે ઘેટાં મોકલવામાં આવે છે ભરતપૂરમાં મારવાડનાં ઊંટ ધણાંજ સહનશીળ અને વિકાસરની સાદાણીઓ ધણી જ ઉતાવળી ચાલનારી કહેવાય છે. મારવાડી લોકોને વેપાર ખુબ પ્રિય છે. ધણા મારવાડી મુંબઈ આવી દ્રવ્ય એકઠું કરીને

સ્વદેશ પાછા જાય છે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમનાં સંસ્થાનોની ભૂમિ રસાળ છે, પણ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર) થી શરૂ થઈ આગ્રા તરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર, અને ડુંગરમાં જે બીજાં સંસ્થાનો છે તેની ભૂમિ વધારે રસાળ છે. આ ભાગમાંથી દક્ષિણે ગુજરાતમાં સાયરમતી અને મહી નદીઓ વહે છે, તે સિવાય ઉત્તરમાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ ચંબલને મળે છે, અને ચંબલ જમનાને મળે છે. એ નદીઓથી ઘણું દુર લોકો ઊંડા ડૂવા ખોદી તેના પાણી વડે અનાજ રૂ, શેરડી, તમાકુ અને અપ્રીણ વાવે છે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમાં વધારે વરસાદ વરસે છે, અને તે વધારે નિયમિત છે. પૂર્વમાં ઘણું ખરો વરસાદ ઇશાન કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નૈઋત્ય કોણમાંથી આવે છે. થોડા વખત પર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરસ્યાથી મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. તેથી ઘણા લોકો મરી ગયા અથવા પોતાનાં ઘરખાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરની દક્ષિણે નરીરાબાદની છાવણીમાં મુંબઈના લશ્કરનો કંઈક ભાગ રહે છે. અજમેરની ઉત્તરે ખારા પાણીનું સાંખર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે છેટે બ્રહ્મણ ધર્મનું પુષ્કરણ (પોકરણ) નામે મોટું તીર્થ છે, ને તેમાં બ્રહ્માનું દહેરું છે. ઉત્તરે અજમેર અને સાંખર સરોવરથી તે દિલ્લી સુધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સુધી અંગ્રેજ સરકારે હાલમાં સડક બાંધી છે.

સૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદેપુર (મેવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરત ખંડમાં સૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાય છે. ભરતપુરની જમીન સર્વથી રસાળ છે, પરંતુ જેપુરમાં મુલ્યવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી બીજાં સંસ્થાનોમાં સોનું, રૂપરત્નો, તાંબું, વગેરે મોકલવામાં આવે છે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો બિનનો તથા સૂતરાઉ માલ બનાવે છે, હાથી હાંતની કોતરણી કરે છે, અને ધાતુના પાત્ર બનાવે છે, તથા ઘણા વરસ લગી ઘસાઈ ન જાય એવી કલાઈ ચઢાવે છે. દક્ષિણે શિરોહીમાં, તરવારનાં પાનાં સારાં બને છે. મારવાડમાં આરસ અને ઈમારતી પથરા જડે છે.

પંજાબ પ્રાંત.

એ પ્રાંત (દેશી રાજ્યો સહિત) ની તથા પૂર્વ તાર્તરી અને ચીનાઈ તિબેટની વચ્ચે કારાકોરમ પર્વત છે. એ પર્વતની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો ઉપલો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈ તિબેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સિંધુ નદીના ઉપલા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હાર છે, તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખીણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિવાલિક નામે નીચા ડુંગરો છે, અને જોલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરો છે. એ પ્રાંતની મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણમાં વહે છે. દોઆબનો રસાળ મુલક એ નદીઓથી બનેલો છે. એ નદીઓમાં મોટામાં મોટી સિંધુ છે. તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઈને દક્ષિણમાં વહે છે, અને અફઘાનિસ્તાનના મુલેમાન પર્વતની થડમાં વહે છે, અટક ઉતરવાનો પાર છે તેની અને કાલા બાઘની વચ્ચેના સ્થળથી તે કુરાંચી સુધી સિંધુ નદીમાં આગબોટો ચાલી શકે છે. પૂર્વમાં પંજાબ ને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે જમના નદી વહે છે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જોલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે, તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યું છે. જોલમ, અને રાવી, ચીનાબને મળે છે, બીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળે છે. સતલજનો સંગમ મિથનકોટ આગળ સિંધુ જોડે થાય છે. પંજાબની દક્ષિણમાં વરસાદ થોડો વરસે છે તેથી નહેરો ખોદીને એ નદીઓનું પાણી જુદાં જુદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવે છે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેરો લાહોર, અમૃતસર, મુલ્તાન, જાલંધર, અંબાલા, ફિરોજપુર, લુદીયાણા, કાશ્મીર વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશો થયલા છે તેમને જુદા જુદાં નામ આપ્યાં છે. સુલેમાન પર્વત અને સિંધુ વચ્ચેના સાંકડા પ્રદેશને **દેરાળત** (દામમ કે સરહદની ભૂમિ) કહે છે. સિંધુ અને જેલમની વચ્ચેના પ્રદેશને **સિંધ સાગર દોઆબ**; જેલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને **જેચ કે ચેજ દોઆબ**; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને **રેચના દોઆબ**; રાવી અને ખીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને **ખારી દોઆબ**; તથા ખીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને **જલધર દોઆબ** કહે છે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ પંજાબનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહિંદ (હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલ્લી પ્રાંત આવેલો છે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં જલધર દોઆબ સૌથી રસાળ છે, અને ખારી દોઆબ વધારે અગત્યનો છે. કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને મુલતાન એ ત્રણે શીખ લોકનાં શહેરો છે. એ દોઆબના મધ્ય ભાગ ધણું કરીને ઊંચા છે, અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર દોઆબના મધ્ય ભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજાબનો જે ભાગ અંગ્રેજોને તાબે છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૧,૦૧૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૨,૦૮,૦૩,૦૬૦ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક ચારસો વરસ પહેલાં થઈ ગયલા નાનક નામે નવો પંથ કહાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જલધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. અંગ્રેજી મુલકમાં ૧૫,૦૮,૦૦૦ શીખ લોક વસે છે. તે ઉપરાંત પાંચ શીખ સંસ્થાનોમાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજાબનો જે ભાગ અંગ્રેજોને તાબે છે તેના નીચે લખેલા ચાર રાજકીય ભાગ કરેલા છે:—

(૧) દિલ્લી જિલ્લો અને દિલ્લી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંઠા પર છે. એ જિલ્લામાં અને દિલ્લી શહેરની ઉત્તરે પાણિપતનું પ્રાસદ રણક્ષેત્ર છે.

(૨) સિમલાનો પહાડી મુલક—એ મુલક સને ૧૮૧૪-૧૬ ના યુદ્ધમાં વિગ્રહ પછી લીધો હતો.

(૩) સને ૧૮૪૫-૪૬ માં પ્રથમ શીખ સાથે વિગ્રહ થયા પછી લીધેલો મુલક, સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મુલક, અને

સતલજ અને ખીઆસ વચ્ચેનો રસાળ મુલક જલધર હોઆખ, અને કાંગરાનો પહાડી મુલક—સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મુલકમાં હુદીઆણા, ફિરોજપુર, અને અંઆલા નામે મોટાં શહેરો પાળો જૂના સરહિદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલો છે. શીખ લોકનું મૂળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણે અને પૂર્વે સરહિદનો બાકીનો મુલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) ખીઆસની પશ્ચિમ ભણીનો મુલક સને ૧૮૪૯ માં શીખ સામે ખીજી લડાઈ થયા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજન્યનો જે ભાગ અફઘાન લોકના સ્વાધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પંથનું શીખ ધામ જે અમૃતસર શહેર તે એમાં છે. પંજન્યની રાજધાની લાહોર, મુલતાન વગેરે કેટલાંક મોટાં નગરો પણ એમાં છે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યા છે. એ મુલકમાં વસનારા લોકની ભાષા પંજન્યી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દુ અને ફારસી ચાલે છે તિબેટમાં જે ભાષા ચાલે છે તેના જેવી પહાડી દેશોમાં બોલાય છે. પંજન્યમાં ઘઉં, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં ખીઆં, શાક ભાજી, તમાકુ, અને ખસખસ શિયાળામાં થાય છે અને ચોમાસામાં બાજરી, મકાઈ, ડાંગર, રૂ, શેરડી, કઠોળ, દીવેલી તલાઈક તેલવાળાં બીજ, શાક ભાજી અને ગળી થાય છે. કાંગરાની ખીણોમાં અને સિમલામાં ઊંચી જાતની ચા થાય છે. એ મુલકની જમીનમાંથી ફટકડી, સિંધવ, અને મરડીઆ કંકર જેનો ચૂનો બને છે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવે છે તે નીકળે છે. ઊંચી જાતનું ઊન પર્વતોમાંથી અને સરહદની પેલી મેરના દેશોમાંથી આવે છે.

પંજન્યની શાલો અને બીજાં બિનનાં કાપડનો વણાટ વખણાય છે. સૂતરનાં લૂગડાં પણ બને છે, અને કોઈકોઈ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જરીનું કામ હીક થાય છે. સોના રૂપાની કારીગરી અને લોહા ઉપર સોનેરી રૂપેરી કારીગરી કરવાનું કામ હીક થાય છે. લખોટેલાં વાસણ, કાતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણું ઠેકાણે થાય છે. પૂર્વે તાર્તરીના ચારકંદ જોડે તથા ચીનાઈ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર હીક ચાલે છે. કાસ્શીરના લાફકમાં થઈને તથા પહાડ ઉપર થઈને

વલુળ્લરો જન્ય છે, ચારકંદમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાડિ કાપડ આવે છે. લાસામાંથી ચીનાઈ ચા, અને સુંદર ઊન આવે છે. મુલતાનથી લાહોર, અમૃતસર, લુદીઆણા અને અંબાલા સુધી રેલવે બાંધી છે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત જોડાયેલા છે. દિલ્લીથી બીજી સડક જન્ય છે તેને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળે છે. બીજી સડકો બંધાઈ છે, એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળે છે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સુધી અને ત્રીજી દિલ્લીથી રજપૂત સંસ્થાન સુધી બંધાઈ છે.

દેશી રાજ્યો.

પંજાબ સરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૨૯૯ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૪,૨૫૬૬૭ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય કાશ્મીર માવલપુર અને પતીઆઝા છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ ઇંગ્રિજ મુલકની ઉત્તરે છે અને એમાં કાશ્મીરની સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે. તેમની આસપાસ કારાકોરમ અને હિમાલય પર્વતો આવેલા છે. એ પ્રાંતોમાં એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહ સિંધુ નદીને કાંઠે છે. અને બીજા બાલિસ્તાન છે તેની રાજધાની ઇસ્કાદો પાણી સિંધુ નદીને કાંઠે છે. પહેલા લાડક તિબેટનો ભાગ ગણાતો પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જલમ નદીના કાંઠા પર છે. બીજું મોટું શહેર જમ્મુ દક્ષિણે છે. એ દેશના રજપૂત રાજાને મહારાજા કહે છે. જ્યારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજા પારોથી એ દેશ લઈ લીધો ત્યારે ઇંગ્રિજે એ રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેમાંના અડધા આર્ય કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝાડ પુષ્કળ જોગે છે. ખીણોની ભૂમિ રસાળ છે, હવા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલ અને બીજાં ઉત્તરનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ગુલાબનું અત્તર, હથિયાર, આમણાં બનાવેલી વસ્તુઓ, લખોટલાં વાસણ, વગેરે, પણ બને છે,

ભાવલપુર—એ ભાવલપુરનું રાજ્ય નવાબના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ડાબા કાંઠા ઉપર છેક સિંધુ સુધી છે. એ રાજ્ય મોટા રણ સુધી લાંબી ચીચરવટી છે, પરંતુ નહેરોમાંથી પાણી આવે છે તેથી ખેતી સારી થાય છે.

પતીઆળા અને શીખ રાજ્યો.—શીખનાં રાજ્યોમાં પતીઆળાનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજ કહેવાય છે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

જિંદ, નમા, કપરથલા, ફરિદકોટ, અને કલશીઆ એ પાંચ સંસ્થાનો શીખ લોકનાં છે. પતીઆળા, તથા કપરથલા સિવાય બાકીનાં સંસ્થાનો સતલજની દક્ષિણે સરહિંદમાં છે.

નાનાં રાજ્યો—પંજાબ સરકારના તાબામાં બીજા નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાની નજીક કુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં સેગમેળ થઈ ગયલાં છે.

એ દેશી રાજ્યો ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનના સીમાડાના વગડાઉ અને ચોરટા લોકો ઉપર પંજાબના અધિકારી-ઓને નજર રાખવી પડે છે. હઝારાના ઉત્તરના ભાગથી તે સિંધુ નદી પર આવેલા દેરા ધરમાઇલખાન સુધી જે જતો વસે છે તેમાંના ધણુખરા પહાણ કે પુસ્તુ ભાષાં બોલનારા મુસલમાનો છે. દેરા ધરમાઇલખાનની દક્ષિણે બલુચી લોક છે.

સંયુક્ત પ્રાંતો.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત તથા રજપૂત સંસ્થાનો છે; એમની તથા પંજાબની વચ્ચે જમના નદી વહે છે; અને પૂર્વે બંગાળા પ્રાંતમાં બહાર સુધી તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્ધ ચંદ્રાકાર છે તેમાં અયોધ્યા દેશ આવેલો છે. એ અર્ધ ચંદ્રાકારના પશ્ચિમ કાંઠાંથી તથા તિબેટની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે અને પૂર્વ કાંઠો નેપાળ સુધી ગયલો છે. દક્ષિણે છેક મધ્ય પ્રાંતોના સાગર જિલ્લાની લગોલગ ગ્વાલિયર અને બ્રુહેલ ખંડની વચ્ચે એના તાબાની સાંકડી ભૂમિ

છે. બીજે ઠેકાણે સંયુક્ત પ્રાંતોના બાકીના દક્ષિણ ભાગની મર્યાદા મધ્ય હિંદ એન્જિનિસ અને બંગાળા ઇલાકાના તાબાના છોટા નાગપુરથી થઈ છે.

અયોધ્યા પ્રાંત સુદ્ધાં એ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૬,૧૧૧ ચોરસ મૈલ છે અને ૪,૬૯,૨૨,૬૯૦ માણસની વસ્તી છે. વળી એમાં બે દેરી રાજ્યો છે તેઓનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(૧) હિમાલયમાં આવેલો પ્રદેશ, (૨) જમના અને ગંગાનાં ઉત્તરનો રસાળ પ્રદેશ, (૩) જમનાની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) ઉત્તરે કમાઉન, ગઢવાલ વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદ પર આવેલા મોટા હિમાલય પહાડો છે, પછી એ પહાડોની સમાંતર આવેલા નીચા ડુંગરા છે; ત્યાર પછી શિવાલિક નામે નાના ડુંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાઇ એટલે ભેજવાળી અને પથરાની ભૂમિવાળુ ધાકું જંગલ છે. તિરાઇ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ધમારતી લાકડું પુષ્કળ થાય છે, તેમાં દેવદારનું લાકડું ઘણું વખણાય છે. ડુંગરમાં લોઢાની ખાણો છે; અને ખાણ તથા ઢાળની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; તેમાં ચાના બાગ છે. હિમાલયમાં ચા થાય છે તે આખી દુનિયામાં સર્વેથી સરસ ગણાય છે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાળ પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેનો ફળદ્રુપ દેઆબ રોહિલ ખંડ (અથવા રોહિલાનો* મુલક) અને કાશીની ઉત્તરનો પ્રદેશ છે. છેલ્લા બે પ્રદેશો ગંગાની ઉતર છે, અને તેમની વચ્ચે અયોધ્યા પ્રાંત છે. એ બે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ વળી આખા દેશમાં ફરી વળે છે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવાળમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંબલ, બતવા, અને રજપૂત સસ્થાનો, મધ્ય હિંદુસ્થાન અને બુદેલ ખંડની પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી બીજી નદીઓ એને જમણા કાંઠા પર મળે છે. બુદેલ ખંડના ડુંગરાની શાખાઓ એને આંતરે છે તેથી પાછી વળી જમના નદી અલાહાબાદમાં ગંગાને મળે છે.

● એ અફગાન લોકના વંશના છે.

જમના નદીના જમણા કાંઠાપર દિલી, મથુરા નામે પવિત્ર ધામ, આગ્રા અને કાલપી એ મુખ્ય શહેરો છે, અને ડાબા કાંઠાપર ઇટાવા અને અલાહાબાદ (પ્રયાગ) મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પશુ ગઢવાલમાં છે. રામગંગા, ગોમતી, ગોગરા વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠાપર એને મળે છે. ગંગાના કાંઠાપર અનુપ શહેર ફત્તેહગઢ, કાનપુર, અલાહાબાદ, મીરજાપુર, કાશી* અને ગાજીપુર મુખ્ય શહેરો છે. રામગંગા તિરાઈમાં ઉત્પન્ન થઈ રૌહિલખંડમાં અને અયોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહે છે, અને પછી કુનોજ નામે હિંદુ લોકના પ્રાચીન શહેર આગળ ગંગાને મળે છે. ગોમતી નદી પણ કુંગરાની ભેજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળા વહી ગંગાને મળે છે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નેપાળ અને અયોધ્યામાંથી ઘણી નદીઓ મળે છે. જ્યાં ગંગા જોડે સંગમ થાય છે, ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જેવડી દેખાય છે. આ મોટી નદીઓ સિવાય રૌહિલખંડ અને દોઆબમાં ઘણાં ઝીલો-કે સ્વાભાવિક સરોવરો છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવામાટે સરકારે ઘણી નહેરો ખોદેલી છે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાળ છે. પરંતુ વિંધ્યા અને કૈમોરની થડમાં કુંગરા અને જંગલો આવે છે. પહાડી પ્રદેશોની ખીણો અને મેદાનોમાં નદીઓ કે તળાવો હોય છે ત્યાં ખેતી થાય છે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલો ગ્વાલિયર અને જુદેલખંડની વચ્ચે આવેલો મુલક છે તેમાં ખેતવા નદી તથા જાંસી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ બાંદાનો મુલક તથા મિરજાપુરની દક્ષિણનો દેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમાં સોન નદી વહે છે.

હિમાલયનાં સુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના કુંગરોમાં સાગ અને વાંસ થાય છે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝાડો થોડાંજ

* એનું ખીલ્ડું નામ વારાણસી નગરી ને તે ઉપરથી હિંદીમાં બનારસ છે.

ઊગે છે પરંતુ દોઆબમાં મહુડાં થાય છે અને કાશીની આસપાસ તથા રૌહિલખંડમાં આંબા પુષ્કળ ઉગેછે. જ્યાં કુંગરા નથી એવા મેદાનમાં ઘઉં, જવ, જુવાર અને બાજરી પુષ્કળ થાય છે, અને દક્ષિણે કાશીની આસપાસ તથા રૌહિલખંડના ખરેલી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાય છે. તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીજાં, રૂ, ગળી, કસુંબો, ખાંડ, લાખ, અને સૂરોખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢે છે. કાનપુરમાં આમ-ડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કિનખાબનો વણાટ માત્ર સારો થાય છે. હરકોઇ મોઠા શહેરમાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણ, અને દેશી કાપડ બને છે. પર દેશમાંથી મીઠું, ધાતુ, અંગ્રેજી કાપડાદિ પરચૂરણ સામાન, તેજના, અને અંગ્રેજી માલ એ પ્રાંતોમાં આવે છે. કલકત્તાની રેલવે એ પ્રાંતોમાં ગાજીપુરથી દિલ્લી સુધી એટલે ૫૩૪ મૈલ બાંધી છે અને દિલ્લી પાસે ગાઝીઆબાદથી મીરત અને સહારણપુરમાં થઇ પંજાબ સુધી એટલે ૧૨૩ મૈલ બાંધી છે. મુંબઇથી જમ્બલપોર સુધીની રેલવે અલાહાબાદ આગળ એની સાથે જોડાય છે. જોનપુરમાં થઇને કાશીથી અયોધ્યામાં ફૈજાબાદ સુધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સુધી, પછી શાહજહાનપુરમાં થઇને ખરેલી સુધી અલીગઢથી ખરેલી અને મુરદાબાદ સુધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સુધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જેપુર અને અજમેર સુધી નવી રેલવે બંધાઇ છે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાના સડકો બાંધી છે, ને વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહાણો ચાલે છે.

સપાટ પ્રદેશની હવા સારી છે, પરંતુ આપણા કરતા ઠાઠ અને તડકા વિશેષ પડે છે, જૂન મહિનાની આખરથી તે અકટોખરની શરૂઆત સુધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવે છે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, ગાજીપુર, મિરજાપુર, જોનપુર, અને અઝિમપુર છે, એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબે અંગ્રેજને આપ્યો. નવાબનું અંગ્રેજ રક્ષણ કરે તેના પેટામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, બસ્તી, અઝિમપુરનો બાકીનો ભાગ, એટા સુધીનો દોઆબ; અને રૌહિલખંડ આપી દીધાં. દિલ્લી પ્રાંત અને જમનાની પશ્ચિમનો મુલક જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા દોઆબનો બાકીનો ભાગ સિંધિયા પાસેથી સને ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રૌહિલખંડની ઉત્તરના પહાડી

પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સને ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા, તથા જાંસી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો ખીજા મુઝકના સાટામાં કે દંડ દાખલ અથવા નવા રશીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યા છે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર આગ્રા હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ઇમારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી છે મૈલ દૂર અકબર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની અલાહાબાદ (પ્રયાગ) માં છે.

હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે. તથા મિરજાપુરની દક્ષિણે કુંગરોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતના લોકો હિંદી કે ઉર્દુ ભાષા બોલે છે. ઉર્દુ ભાષા હિંદીને મળતી છે. પરંતુ હિંદુઓ જોડે રાજ્ય કરનારા મુસલમાન મળી જવાથી ઉર્દુમાં અરબી અને ફારસી શબ્દો ઘણા છે. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો ઉર્દુ ભાષા બોલે છે અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

દેશી રાજ્યો.

કાશીનો રાજા આસપાસનાં કેટલાક ગામોનો જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપુર અને તેહરીના રાજાઓ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે. રામપુર સંસ્થાન રોહિલખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના પર નવાબનો અમલ છે. તે નવાબ પઠાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતના ચોખ્ખા અને ખાંડ થાય છે, અને એના ખેસ (દુપટ્ટા) ઘણા વખણાય છે. તેહરી સંસ્થાન કુંગરમાં ગઢવાલમાં છે અને રજપૂત રાજાના તાબામાં છે રામપુરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

અયોધ્યા પ્રાંત.*

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે; તથા ખીજા બધી દિશાએ વાયવ્ય પ્રાંત આવેલા છે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ઘણાં મૈલ સુધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતની વચ્ચે ગંગા નદી આવેલી છે. ગંગાને મળનારી

* એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ભળી દીધો છે, અને મુખ્ય શહેર અલાહાબાદ છે.

રામગંગા, સર્ફ, ગોમતી, અને ગોગરા નદીઓ તથા ખીજી નાની નદીઓ એ પ્રાંતના અગ્નિ કોણના ભાગમાં વહે છે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાય છે. એમાંની કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલ સુધી વહાણો ચાલે છે. મોટામાં મોટી ગોગરા નદી ગંગાની પેઠે હિમાલયમાંથી નીકળે છે. અને તેને મળનારી નદીઓમાં સૌથી મોટી રાપતી છે. એ પ્રાંતમાની રેલવે વિષે આગળ કહેલું છે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૮૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિયામાં ખીજી હર કોઈ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાય છે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્વત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળનાં હુંગરોની લગોલગ હોવાથી એ પ્રાંતમાં તિરાઈ કે મોટાં વન છે તથા હુંગરોની તળેટીની ભૂમિ છબ્બચબા પાણીવાળી છે. તિરાઈની દક્ષિણે નદીઓની વચ્ચે ઊંચા ટેકરા છે. તેમની કાર ઉપર ધણું કરીને સાગ, સીસમ, અને ખીજાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગેલાં છે. આ ટેકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વેશાળ મેદાન છે. તેમાં ઊંડી નદીઓ વહે છે. એ નદીઓના ઊંડાં પાત્ર, ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વેગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઈને બન્યાં છે. આ પ્રદેશ અતિ રસાળ છે અને તેમાં પાક પુષ્કળ થાય છે. આંખા અને મહુડાંની વાડીઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઝીલો કે તળાવો તથા કૂવાઓ ઘણા છે. એ પ્રાંતની હવા પંખળ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના જેટલી સખત ટાઢ અને તડકા પડતો નથી.

એ પ્રાંતમાંથી ઘઉં અને ખીજું ધાન્ય તથા ખાંડ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલી પદાર્થો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ જાય છે. એ પ્રાંતમાં ચોખ્ખા અને તમાકુ સારો થાય છે. થોડુંક રૂ, અરીસુ, ગળી વગેરે પણ ઊગે છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા ખીજાં સામાન દરેક ઠેકાણે થોડો ધણો બને છે, તે શિવાય ખીજાં ઉમદો બનતો નથી, પહેલાં ફ્રેન્ચઆદની પાસે મલમલ સારી વણાતી. એમાં ઉપયોગી ધાતુની ખાણો નથી. પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મરહીઆ કંકર જડે છે.

અયોધ્યા તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મુલક ઉપર દિલ્હીના બાદશાહના વજરનો અમલ હતો. એ વજરે સને ૧૮૧૯ માં બાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને અંગ્રેજ સરકારે તેની સ્વતંત્રતા બાદશાહ કને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં અંગ્રેજે ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી જીતેલા મુલકમાંથી કેટલાક ભાગ એ નવાબના વજરને આપ્યો હતો. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે, તથા લૂટારાના હાથમાંથી બચવાને ખેડુત લોકે અરજ કર્યાથી જે તાલુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંના ઘણા ખરા ગામોનો કબજો કરી લીધો હતો તેમની જોડે વારંવાર થતી વરવાડને લીધે, નવાબને સને ૧૮૫૬ માં અંગ્રેજે પદબ્રષ્ટ કર્યો. હાલમાં તેને ૧૨ લાખ રૂપિઆનું વર્ષાસન મળે છે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળે છે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લકનૌ ગોમતીના કાંઠાપર છે. ખીજું મોટું શહેર ફૈજાબાદ છે. ટ્રેનબાદની પાસે બૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એવું રામાયણમાં કહેલું છે. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું તથા તે ઈ. સ. ૭૮ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું એવું કહેવાય છે. ખીજા પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખંડેરો અયોધ્યા પ્રાંતમાં છે તેમાંનાં કેટલાંક બૌદ્ધ મતવાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે ઉર્દુ બોલી બોલે છે.

મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ કર્યા છે—ઉત્તરે (૧) ફૈજાબાદ અને (૨) સીતાપુર તથા દક્ષિણે (૩) લકનૌ અને (૪) રાયબરેલી.

બંગાલા ઇલાકો.

એ પ્રાંત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરત ખંડના વિભાગોમાં એ ઇલાકો સર્વથી મોટો અને રસાળ છે. એમાં શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસા (ઓઢિઆ) અને છોટા નાગપુર છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિકીમ અને

અંગ્રેજોનો આસામ પ્રાંત તથા પૂર્વ મણિપુરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને બ્રહ્મદેશની વચ્ચે લુશૌ અને ખીજી પહાડી જતોનો મુલક, આરાકાનના ડુંગરો અને નાક નદી છે; દક્ષિણે બંગાળી ઉપસાગર અને મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૯,૭૨૫ ચોરસ મેલ અને ૭,૦૯,૨૬૦ માણસની વસ્તી છે. એ સિવાય એમાં ખીજાં ઘણાં ખંડીઆં રાજ્યો તથા જતો છે તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઇલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો સપાટ પ્રદેશ તથા ઇશાન તરફ બ્રહ્મપુત્રનો સપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચી ભૂમિમાં થાય છે.

શુદ્ધ બંગાળા દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું મેદાન છે. એની ત્રણ બાજુએ જમીન આવેલી છે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં દાર્જિલિંગ છે,) પૂર્વે કાચર, ટિપરા અને ચિતાગોંગના ડુંગરા અને પશ્ચિમે છોટા નાગપુર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની જિંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. ખીજું મોટું મેદાન રાજમહાલ ડુંગરાની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશ છે. બહારમાં તિર્હુત, પાટણા, ગયા, અને ખીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે, ઓઢીઆ દેશ એ પ્રાચીન હિંદુ રાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળા અને મદ્રાસ ઇલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠા પરનો લાંબો સપાટ પ્રદેશ અને ખંડીઆ મહાલ નામે મોટા પહાડી મુલકને ઓઢીઆ કહે છે. છોટા નાગપુર એ બહાર અને ઓઢીઆની વચ્ચે પહાડી મુલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—હિમાલય ના થોડા ભાગ રાજમહાલ, છોટા નાગપુર તથા ઓઢીઆના ડુંગરા.

મુખ્ય નદીઓ—ગંગા, ગોગરા, સોન, ગંડકી, કુશી, દામોદા, માર્ગીરથી, ફુગલી, બ્રહ્મપુત્ર, સૂરમા, મહાનદી, વૈતરણી, બ્રાહ્મણી વગેરે.

ગંગા—એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાજપુર

પાસે વહે છે; થોડે છેટે અથા પછી ઉત્તરે પાટણા પાસે ગોગરા, દક્ષિણે સોન અને ફરી ઉત્તરે ગંડકી નદી એને મળે છે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડ-કાતરી વહે છે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મળે છે; ત્યાર પછી રાજમહાલ કુંગરોને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહે છે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી ધૂરી પડી આગળ વહે છે તેનું નામ હુગલી પાડ્યું છે. ગંગાના અનેક મુખો કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અનુકૂળ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલંદોની અંધિ કાણ તરફ વહે છે. તે ઠેકાણે બ્રહ્મ પુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે જમુના તે તેને મળે છે. એ રીતે એકઠું થયેલું જળ અનેક મુખે અંગાળી ઉપસાગરમાં મળે છે.

બ્રહ્મપુત્ર*—એ નદ આસામના ગારો કુંગરાને ફરી વળી અંગાળામાં પેસે છે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલંદો આગળ ગંગાને મળે છે. એ બેનાં મુખ આગળના રસાળ પ્રદેશો અને દરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે, ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાની પેઠે રોગી છે. એ પ્રદેશ તદ્દન જંગલો અને ભેળ-વાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસે છે.

સુરમા—એ નદી કાચાર કુંગરામાંથી નીકળી સિલહટ્ટની પશ્ચિમે વહે છે, અને પછી દક્ષિણમાં વહી બ્રહ્મપુત્ર નદના એક ફાંટાને મળે છે એ રીતે એકઠાં થયેલાં જળને મેઘના કહે છે. ઘણા મૈલ સુધી એ નદીમાં વહાણો ચાલી શકે છે.

ચિતાગોંગમાંની ઘણી નદીઓ કુંગરોમાંથી નીકળી અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

અંગાળી હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજુએ દામોદા, રૂપનારાયણ અને કુશી મળે છે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. છેક દક્ષિણમાં સુવર્ણરેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને મોટી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ નદીઓ ઓઢીઓમાં થઈને અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

દાર્જિલિંગની આસપાસનો હિમાલયનો થોડોક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલો છે. એ ભાગ સને ૧૮૭૮ માં સિક્કિમના રાજાએ અંગ્રેજને આપ્યો. એ કુંગરોમાં સ્લેટ, લોઢું અને તાંબાની ખાણો છે. બહાર

પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠા પર આવેલા રાજમહાલ કુંગરૌ છોટા નાગપુર માંહેલા પહાડો તથા સાતપૂડા પર્વતની શાખા છે. રાજમહાલ કુંગરૌમાં, અને છોટા નાગપુર જે તદ્દન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે. તેમાં, કાયલા અને લોઢાની ખાણો છે. શુદ્ધ બંગાળા પ્રાંતમાં બર્દવાન જિલ્લાના રાણીગંજ શહેરમાં તથા છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વથી સરસ ખાણો છે. વળી ઓઢીઆની પશ્ચિમે અને છોટા નાગપુરની દક્ષિણે ખંડીઆ મહાલો છે. તેઓ પહાડી છે. અને તેમાં ઉત્તરથી નૈર્ઋત્ય સુધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળાની પૂર્વના કુંગરૌમાં જંગલ છે. અને કાયલા તથા લોઢાની ખાણો છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એકજ સરૌવર ઓઢીઆની નૈર્ઋત્યમાં છે, તથાપિ મોટાં ઝીલો કે છાછર તળાવો ઘણાં છે. ચિલકા સરૌવરને તીરે તથા ઓઢીઆના દરિયા કાંઠે પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ઘણાં ભાગમાં તાપ બહુ પડે છે, અને હવામાં ભેજ ઘણો રહે છે. કોઈ કોઈ વાર વરસાદ નહિ વરસ્યાથી પાણીની તંગી તથા દુકાળ પડે છે, તો પણ ઘણું કરીને વરસાદ હીક છે. મેદાનમાં જૂનથી અકટોબર સુધી અમિ કાણુમાંથી વરસાદ વરસે છે. પાંચ જમીનમાં મોટી નદીઓ હોવાથી તથા સરકારે ઘણી નહેરો ખોદાવ્યાથી ડાંગર પુષ્કળ પાકે છે. જુદી જુદી ઋતુઓમાં જુદી જુદી જાતનાં ધાન્ય પાકે છે, અને લિન્ન લિન્ન વાવેતર થાય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. દાળ ભાત માછલાં અને શાક રાંધી સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેળના અને બીજાં મસાલો નાખીને ખાય છે. દરેક ભાગમાં જુદી જુદી જાતની શાક ભાજી બીજે છે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશી ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાય છે. દાળ અને ચોખા સિવાય બહાર પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, મકાઈ બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાકે છે. છોટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મુલકોમાં વસનારા લોકને એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં બિનાજામાં જે ફળ થાય છે, તે ત્યાં પણ થાય છે. ફણસ, કેળ અને આંખાના વૃક્ષ સાધારણ છે. કોરી ભૂમિમાં પાન અને સોપારી થાય છે. પૂર્વ બંગાળામાં

નારંગી અને નાળીચરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અરીણુ અને સણુ, એ વેપારની જાણીસોમાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અરીણુ પકવે છે. ગુણો અનાવવાના ટાટ, દોરડાં, વગેરે સણુનાં થાય છે. સણુના કાગળ પણ બની શકે. સણુ અને બીજા રેસાઓ ઇંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાય છે. વળી ગાંજના છોડ પણ ઉગાવે છે. એ એક જાતનું સણુ છે તેને લોકો ચલમમાં પીએ છે, અને બીજા કેરી વસ્તુ અનાવવાના કામમાં આણે છે, સણુ કે અગશી અને તેલ નીકળે એવા બી દેશમાં ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સારૂ પુષ્કળ ઊગાડે છે. કુંગરોમાં ૩ પાકે છે તેટલું દેશમાં બસ થતું નથી માટે હર વર્ષે દેશમાં અંગ્રેજી કાપડ પુષ્કળ આવે છે. ગોળ, ખાંડ, વગેરે કરવા માટે શેરડી પુષ્કળ પકવે છે. દક્ષિણે અજૂરીઓની વધારે પેદાશ હોવાથી માત્ર તે ઠંડાણે શેરડી પકવતા નથી દેશના ખપને અર્થે હરેક ઠંડાણે તમાકુ પકવે છે, અને કેટલોક અલ્પદેશ મોકલવામાં આવે છે. અંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ઊંચી ભૂમિમાં તથા છોટા નાગપુરમાં ઊંચી જાતની ચા ઉગે છે. વળી શીતુરનાં ઝાડ ઊગે છે તે વડે હીર ઉત્પન્ન કરનારા કીડાનું પોપણુ થાય છે, તેથી રેશમ પુષ્કળ બને છે. વેપારની બીજી જાણીસોમાં સૂરોખાર અને પાધર જગ્યામાં ઊગતી કસુંબી છે. જંગલો અને કુંગરોમાં રબરનાં ઝાડ ઊગે છે. વણુવાનો અને ધાતુના પાત્ર અનાવવાનો ધંધો ચાલે છે. વળી સણુ વગેરે બને છે તે સિવાય ખાસ કારીગરીને માટે કેટલાંક સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે, મુશ્શીદાબાદમાં રેશમી કાપડ અને હાથી દાંતનો સામાન અને સોના રૂપાનો ઘાટ સારો બને છે, અને ધાકાની મલમલ, કાપડ અને સાણુ વખણાય છે. વહાણુ બાંધવાનું અને સૂતારનું કામ ચિતાગોંગ (ચિત્તગામ) માં સારૂ થાય છે, અને મોંગીરમાં સૂતાર અને લુહાર કામ સારૂ થાય છે. એ પ્રાંતમાં ઘણી રેલવેની સડકો બાંધેલી છે. મુંબઈ અને અલાહાબાદની મોટી સડક અંગાળા કાંઠાના પ્રદેશમાં અને કલકત્તા પેલી મેર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તા સુધી જાય છે વળી બીજી સડક પાટણાની દક્ષિણના એક સ્થળથી રાણીગંજમાં થઈને કલકત્તા સુધી જાય છે. ગોવલંદાની ઉત્તરે કલકત્તાથી બીજી સડક બાંધેલી છે. એ સડક દાર્જિલિંગ સુધી

વધારવાની છે. એ સર્વ રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણો ચાલે છે તેથી વેપાર ઠીક ચાલે છે.

બંગાળા ઇલાકાની રાજધાની કલકત્તા હુગલી નદીના કાંઠાપર છે. ધાકા, મુર્શીદાબાદ, પાટણા, કટક, જગન્નાથ મુખ્ય શહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી* ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસનો કેટલોક મુલક સને ૧૬૯૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેચાતો લીધા. શુદ્ધ બંગાળામાં ખીન્નું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની ઉત્તરે મુર્શીદાબાદ છે. તે અસલ બંગાળાના નવાબોની રાજધાની હતી. પ્રથમ બંગાળાના નવાબ દિલ્હીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબેદારી છોડી દીધી. સને ૧૭૬૫ માં શુદ્ધ બંગાળા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહે નવાબને બદલે ઇંગ્લેન્ડને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું શહેર પાટણા છે. ઓઢીઆમાં મહા નદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જગન્નાથ છે. છોટા નાગપુરમાં કાંચી છે. નાગપુરમાં રાજ્ય ઓઢીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઇલાકામાં કલકત્તા, મતલાહ, ચિતાગોંગ (ચિત્તગામ) અને કટક એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

બંગાળા ઇલાકામાંના શુદ્ધ બંગાળામાં આશરે ૩,૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં બંગાળી બોલી બોલાય છે બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે, ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દુ ચાલે છે, ઓઢીઆ અને ખંડીઆ મહાલોની ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ત્યાંની ઉર્ચા બોલી છે અને છોટા નાગપુરમાં ઊર્ચા અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાય છે.

ચંદીઆ સંસ્થાનો અને જાતો.

ખંડીઆ સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૩૭,૫૧૫ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૨૭,૦૬,૭૫૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને બ્રૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિકિમનું બૌદ્ધ સંસ્થાન (એ પર રાજનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકને મળતા આવે છે).

* પૂર્ણ મળી કલકત્તામાં ૮,૪૦,૧૩૦ માણસની વસ્તી છે.

અને ઉત્તર સિક્કિમની લગભગ આવેલો દેશ છે. સિક્કિમની દક્ષિણે ક્યુબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિક્કિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી જીતેલો નાનો મુલક આવેલો છે. બંગાળાની પૂર્વે તિપરા અને ગ્રિતાગોંગના ડુંગરામાં બીજાં ધણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. પર્વતોમાં વસનારા લોકો અર્ધા આર્ય અને અર્ધા બ્રહ્મી છે. ખંદીયાં સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ધણાં સંસ્થાનો છે તે વિષે આગળ કહેવું છે. બહાર પ્રાંતનાં અગ્નિ કોણના રાજમહાલ પહાડોમાં સાંથલ જાત વસે છે. સાંથલ જાત અને ખંદીયા મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અનાર્ય (અસલી) છે અને પોતાની જુની ભાષાં બોલે છે.

આસામ.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૦૭ ચોરસ મૈલ છે. એમાંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મૈલ ભૂમિ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે; તે પર હકૂમત કરનારને મુખ્ય કમિશનર કહે છે. બાકીનો દેશ ઇંગ્રેજ તાબાની પહાડી જાતીનો છે. આખા દેશની વસ્તી ૫૪,૧૬,૫૧૦ માણસની છે. એ દેશ ભરતખંડની ઇશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓનો મુલક. દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળા, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપુર પ્રાંત તથા કેટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકોનો મુલક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહે છે, અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તી છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત થયેલો છે. બ્રહ્મપુત્ર તિબેટમાં થઈને પૂર્વમાં વહી હિમાલયના પૂર્વ છેડાંને ફરી વળે છે, અને આસામમાં થઈ છેક પશ્ચિમમાં વહે છે. બ્રહ્મદેશના પર્વતો તથા તેમને કાટખૂણે આવેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ એકાએક બદલાય છે. એ છેલ્લા ડુંગરાને નાગ, ખાંશીઆ, જનતેહ, અને ગારો કહે છે આસામ તાબાના કાચરમાં થઈને એ ડુંગરા આસામ, સિલહટ અને બંગા-

ળાના બીજા દેશો વચ્ચે આવેલા છે. ગારો કુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળાના મેદાનમાં ઉત્તરે છે અને દક્ષિણે વહે છે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા કુંગરા ધણાં છે, અને વહેળા પણ પુષ્કળ છે. એમાં ખનિજ, સારા કાચલા, લોઢું અને ચૂનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છોડને બહુ માફક છે. વળી સારું રૂ, ફળ, અને શાક ભાજી ઊંચી ભૂમિમાં ઊગે છે. આસામની ભેસો ધણી વખણાય છે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢા કામ તથા માટીનાં વાસણ બને છે.

એમાં ઘણાં ધાડાં જંગલો છે. તેમાં લાખ, રથર બગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાય છે. મૈસૂરની પેઠે એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં રહે છે. એવું કહેવાય છે કે દુનિયાના બીજા ભાગ કરતાં આસામના કુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસે છે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મી લોક પાસેથી એ દેશ જીતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પોતાની જુદી ભાષા બોલે છે; અને સપાટ ભૂમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત, છેક આર્યના જેવી નથી, તેમ છેક બ્રહ્મ લોકના જેવી નથી; પરંતુ પહાડી જાતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી દેખાય છે.

સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો.

નેપાલ--એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય સર્વથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં સાંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા, પશ્ચિમે વાયવ્ય પ્રાંતોમાંનો કમાઉન પ્રાંત, અને પૂર્વે સિકિમ છે. એમાં ઘણા વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો, જેવાં કે અવરેસ્ટ કે ગૌરી-શંકર, ધવલગિરી વગેરે છે. એનું મુખ્ય શહેર સ્વતંત્ર છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઈ ૨૯,૦૦૦ ફુટ કરતાં પણ વધારે કહેવાય છે. આ ઊંચા પર્વતોની દક્ષિણે નીચા કુંગરા છે, તેઓના શિખર અને ખીણો રસાળ છે, અને હવા બહુ સારી છે આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે, તેમાં કામતી ઈમારતી લાકડાં

થાય છે, અને એની દક્ષિણે તિરાઈ એટલે બેળવાળાં વન છે. તિરાઈનો કેટલોક ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કેટલોક ઇંગ્રેજના મુલકોમાં છે. નેપાળમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કેટલાક ધાતુના ઘાટ સારા થાય છે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોક છે. તેઓ અને આર્ય લોક, સેળભેળ થઈ ગયા છે. એ પર ગુરખા લોક રાજ્ય કરે છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેર ખટમંડુમાં મહારાજા રહે છે તેને નામે પ્રધાન રાજ્ય ચલાવે છે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીનના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોકો ઉઘમી, શૂરા, અને શરીરે દૃઢ છે.

ભૂતાન—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે ખીણ પહાડી રાજ્ય ભૂતાન છે. એનું મુખ્ય શેડેર તાસિસ્યુડન એની અને નેપાળની વચ્ચે સિકિમ છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જતોના હાથમાં છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. લામા નામે બૌદ્ધ ધર્મ ગુરૂઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરદારોનું લોકને ભરણુ પોષણ કરવું પડે છે. એ સરદારો દર ત્રણ વરસે પોતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવે છે. લોકો ઉઘોગી છે, પરંતુ રાજ્ય કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મ ગુરૂઓ તેમના પર જીલમ કરે છે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને બંગાળની પૂર્વ સરહદ ઉપર બ્રહ્મી એટલે તાતાર વંશની બણીક પહાડી જોતો વસે છે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક ભરતખંડના ખીણ ભાગોમાંની મૂળ જતોને મળતી આવી છે. એમાંની ઉત્તરે ડકળા અને આબોર, અને પૂર્વે કુકી અને લુશૈ જતો વિકરાળ છે. અને નજીક વસનારા સુધરેલા લોકોને લૂટે છે. એ પહાડોમાં મણિ-પુરના રાજાના તાબાનું સંસ્થાન માત્ર સુધરેલું છે.

પોર્ટુગીઝ તથા ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

પોર્ટુગાલના રાજાના તાબાનાં દમણ, ગોવા, અને દીવ, સંસ્થાનો વિશે આગળ મુંબઈ ઇલાકામાં કહેલું છે.

હુગલી નદીના કાંઠા પર ચંદ્રનગર, એ ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કલકત્તાથી ૧૭ મૈલને અંતરે છે. મદ્રાસ ઈલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શહેરો અને તેઓની આસપાસનો કેટલોક મુલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠા પર એક શહેર એજ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ:-ગોદાવરીના મુખ આગળ (૧) ચાનાન. મદ્રાસની દક્ષિણે (૨) પોંદિશરી તથા (૩) કારિકલ, અને મલબાર કાંઠા પર કાનાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે (૪) માહી છે. મુખ્ય શહેર પોંદિશરી છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

યૂરોપ સ્વંદ.

સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટલાંટિક મહાસાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, આર્મોરા સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, અને કાકેસસ પર્વત; અને પૂર્વે કાસ્પિયન સમુદ્ર, યૂરલ નદી, અને યૂરલ પર્વત છે.

યૂરોપ અને એશિયા જોડાજોડ છે; આફ્રિકા અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટલાંટિક મહાસાગરે કરીને જુદો પડેલો છે.

યૂરોપસ્વંદ માંહેલા દેશો.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ.	૯. સ્વીડન અને નાર્વે.
૨. ફ્રાન્સ.	૧૦. યૂરોપી રુશિયા.
૩. સ્પેન.	૧૧. આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ.
૪. પોર્ટુગાલ.	૧૨. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ.
૫. બેલ્જિયમ.	૧૩. ઇટાલિ.
૬. હોલાન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ.	૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.
૭. જર્મની.	૧૫. પ્રીસ.
૮. ડેન્માર્ક.	

યુરોપ સ્વંદ માંહેલા મુખ્ય સમુદ્રો.

૧. શ્વેત સમુદ્ર—રૂશિયાની ઉત્તરે છે.
 ૨. બાલ્ટિક સમુદ્ર—સ્વીડનને જર્મની અને રૂશિયાથી જુદો પાડે છે.
 ૩. ઉત્તર સમુદ્ર—અથવા જર્મન સમુદ્ર—ઇંગ્લાંડની અને જર્મની, ડેન્માર્ક વગેરેની વચ્ચે છે.
 ૪. મૂમધ્ય સમુદ્ર—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.
 ૫. આઝિઆટિક સમુદ્ર—ઇટાલી અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૬. આર્કિપેલેગો—એ ગ્રીસ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૭. માર્મોરા સમુદ્ર—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૮. કાલો સમુદ્ર—એ રૂશિયા અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૯. આક્ષોફ સમુદ્ર—એ રૂશિયાની દક્ષિણે છે.
 ૧૦. આઈરિશ સમુદ્ર—તથા નાર્થ ચાનલ અને સેંટ જ્યાન્નિસ ચાનલ એ ઇંગ્લાંડ અને આયર્લેંડની વચ્ચે છે.
 ૧૧. ઇંગ્લિશ ચાનલ—એ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે છે.
- ધર્મ અને રાજ્ય રીતિ—યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય છે, બાકી સર્વ ઠેકાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ લેદ છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ, રોમન કાથલિક અને ગ્રીક. રૂશિયા એને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનમાં બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળે છે; ગ્રેટ બ્રિટન, હોલાંડ, જર્મનિ, ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને નાર્વે, તથા સ્વિટઝર્લેંડના લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ છે; અને બાકીના દેશો ધણું કરીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કસ્તાન અને રૂશિયામાં રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. બાકીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજા રાજ્ય કરે છે. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં અને ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. તેથી લોકો જેમને પસંદ કરે છે તેઓ રાજ્ય ચલાવે છે.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ ઉપર ઇંગ્લાંડના રાજાનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન બેટમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડ એ બે દેશ છે.

(૧) ઇંગ્લાંડ.

ઇંગ્લાંડના બે વિભાગ થઈ શકે, ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સ. ઇંગ્લાંડમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્સમાં ૧૨ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ચિવિઅટ પહાડ એ ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડની વચ્ચે છે. એ સિવાય કુબર્લૅન્ડમાં સ્કાફેલ અને વેલ્સમાં સ્નોડન વગેરે પર્વતો છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટેમ્સ ઇંગ્લાંડની દક્ષિણે છે. તે જર્મન સમુદ્રને મળે છે. એને કાંઠે લાંડન શહેર છે. સેર્વન એ બ્રિસ્ટલ ચાનલને મળે છે. મર્સી એ આઇરિશ સમુદ્રને મળે છે; એને કાંઠે લિવરપૂલ છે. વળી ટાઈન, ટ્રેન્ટ, હમ્બર, આઝસ, ડી, અને વાઈ એ મોટી નદીઓ છે.

મુખ્ય સરોવરો—ડર્વેન્ટવાટર, અલ્સ્વાટર અને વિન્ડમીર.

મુખ્ય દ્વીપો—માન, આંગલ્સી, અને વાઈટ. વળી જર્સી, ગર્નેસી, આલ્બર્ની અને સાર્ક એ ચાનલના ટાપુ છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—લન્ડ્સ ઇન્ડ એ ઇંગ્લાંડનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ અને લિમ્સર્ડ એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. સ્ટાર્ટ અને બીચી હેડ એ ઇંગ્લાંડના દક્ષિણ કાંડાપર અને સ્પર્ન હેડ તથા ફ્લાંવરો હેડ એ ઇંગ્લાંડના પૂર્વ કાંડાપર છે. એ સિવાય

વેલ્સમાં આંગલસી બેટની પાસે નાના ટાપૂમાં હોલિ હેડ, વગેરે ખીજી ઘણી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—મનાઈની સામુદ્રધુની એ કાર્નાર્વન અને આંગલસી બેટની વચ્ચે છે. ડોવરની સામુદ્રધુની એ જર્મન સમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ ચાનલને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—સાલ્વે ફર્થ, મોરીકાંબી, બ્રિસ્ટલ ચાનલ, કાર્ડીગન, વાશ વગેરે.

ઇંગ્લાંડનાં મુખ્ય શહેરો—લંડન એ રાજધાનીનું શહેર ટેમ્સ નદી ઉપર છે. એ દુનિયામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. લિવરૂલ એ મર્સી નદી ઉપર મોટું ખંદર છે. માંચેસ્ટર એ સૂતરને કાપડનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

ન્યૂકાસલ ટાઇન નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કાયલાની મોટી ખાણો છે.

બાર્મિંગહામ અને શેફીલ્ડ માં છરીઓ વગેરે લોહનાં હથિયારો બને છે.

લીડ્ઝ માં ઊનની જાણસો બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

નોટિંગહામ માં કોર અને મોજાં સારાં વણાય છે.

બ્રિસ્ટલ અને હલ એ બે મોટા ખંદર છે.

ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ, લંડન અને ડર્હામ યુનિવર્સિટીઓ (વિદ્યાલયો) ને માટે પ્રખ્યાત છે.

કાન્ટર્બરી અને યાર્ક માં બે મોટા ધર્માધ્યક્ષો રહે છે.

પોર્ટસ્મથ અને ક્લિમથ એ ઇંગ્લાંડનાં તૌકા સૈન્યનાં સ્થળ છે.

ઇટન, હેરો, બિન્ચેસ્ટર અને રુગ્બી મોટી શાળાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

એ શિવાય ડોવર, બ્રેટન, સૌથામ્પ્ટન, બુલબર્હામ્પ્ટન, કાર્લેલ, સંડર્લીંડ, બ્રાડફોડ, પ્રીનિચ, લીડ્ઝ, વિંડ્સર વગેરે મોટાં શહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શહેરો—કાર્ડિફ અને સ્વાન્સી એ બે મોટાં ખંદરો છે, અને માર્થિર ટિફવિલ એ મોટામાં મોટું શહેર છે. મિલ્ફોર્ટ હેવન ખંદર એવું તો મોટું છે કે તેમાં સઘળું ઇંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય સહિ સલામત રહી શકે છે.

મુખ્ય નિકાસ—કાપડ, કાચલાં, ઊન અને રૂતું કાપડ, લોહાનો સામાન, કાચ, યંત્રો, કાગળ ઇત્યાદિ.

(૨) સ્કાટ્લાંડ.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં બેન્નેવિસ પર્વત એ ગ્રેટ બ્રિટનમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ સિવાય નાના નાના પહાડો ઘણા છે. સ્કાટ્લાંડનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટ્વીડ, ફોર્થ, ડી, ટે, સ્પે, નેસ, ક્લેડ અને નિથ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ સ્કાટ્લાંડની પૂર્વે સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—સુન્ડર સરોવરને માટે સ્કાટ્લાંડ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર લાક્ લોમોન્ડ છે. એ સિવાય લાક્ સ્પિન, લાક્ મારી, લાક્ મેસ, લાક્ બાર્વી, લાક્ ટે વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે આર્કની અને શેડલાંડ, હેબ્રિડીસ કે પશ્ચિમ દ્વીપ, વગેરે ઘણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—ડનેટ હેડ એ છેક ઉત્તર ખિંડુ અને ગાલોવેનો મલ્લ એ છેક દક્ષિણ ખિંડુ છે. એ સિવાય બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય અખાતો—ફોર્થ, ટે, મોરે, ક્લેડ, સોલ્વે વગેરે અનેક અખાત કાંઠા પર છે.

મુખ્ય શહેરો—ઈડિન્બરો એ રાજધાની. ગ્લાસ્ગો એ

કેટલાંડમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સૂતરાઉ કાપડ તથા વહાણ, એન્જીન, વગેરે ચત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. આર્બીન અને હંડી માં સણનું કાપડ બને છે. ગ્રીનાક અને લીથ એ બે મોટાં બંદર છે. આબર્ડીન, એડિન્બરો સેન્ટ આંડ્રૂસ અને ગ્લાસગોમાં યુનિવર્સિટીઓ છે. પર્ય અને પેસ્લી માં ઘણી જાતનો માલ બને છે. હંપ્રીફ, ફાલ્કર્ક, સ્ટર્લિંગ, વગેરે ઘણાંક મોટાં શહેરો છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઇર્લેન્ડ પ્રમાણે.

(૩) આયર્લેન્ડ.

એ મોટો દ્વીપ છે. અલ્સ્ટર, લીન્સ્ટર, મન્સ્ટર, અને કોનોટ એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલા છે. એ પ્રાંતોના ૩૨ પરગણાં કરેલાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠા પર છે. ઊંચામાં ઊંચા પર્વત કોનોટ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે મોર્ન અને વિક્લો પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ફોર્સલ અને બાન, એ ઉત્તરે વહે છે. બાઈન, લિફી અને સ્લેના એ આઈરિશ સમુદ્રને મળે છે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળે છે. આયર્લેન્ડમાં સૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનન છે, તે કેટલાંક સરોવરમાં થઈને પાશ્ચિમ તરફ આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—નિઆ, અર્ન, માસ્ક, કારિબ, રી, હર્ગ, કિલાર્ની ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે રાયલિન, પશ્ચિમે હેર બેટ આરાન, અને વાલન્શિઆ ઇત્યાદિ.

મુખ્ય બૃશિરો—ફીઅર, એ આયર્લેન્ડની દક્ષિણે એક બેટમાં છે. માલિન હેડ એ આયર્લેન્ડનું છેક ઉત્તર બિંદુ. પૂર્વમાં ફેર હેડ ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—ડોનિગલ, સ્લૈગો, ગાલ્વે, વેલ્ફાસ્ટ, ફોર્ફલ, ઇત્યાદિ. ખીબા ઘણા અખાત કાંઠા પર છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાની ડબ્લિન, દિરી નદી ઉપર છે. એની પાસે કિંગ્સ ટાઉન બંદર છે. ડબ્લિનમાં એક યુનિ. વર્સિટી છે. વેલ્ફાસ્ટ માં સણુનું કાપડ સાડું બને છે. વાલ્-ફોર્ડ, કાર્ક, અને તેની પાસે કીન્સ ટાઉન, શાનન નદી ઉપર લિમરિક, અને લંડનડરી એ મોટા શહેર છે.

આયત્તીડ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ-લાંડની બરાબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ વનસ્પતિને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વર-સાદ એટલો બધો વરસે છે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હમેશાં લીલોતરી રહે છે. એ માટે એ દેશને કોઈ કોઈ વાર લીલો વાપૂ કહે છે.

૨. ફ્રાન્સ.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—પિરીનીસ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. આલ્પ્સ ફ્રાન્સને ઇટાલી તથા સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડથી જુદો પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ—સૌન એ ઇંગ્લિશ ચાનલને મળે છે. લુઓર અને ગારોન બિસ્કેના ઉપસાગરને મળે છે. જ્હોન એ લૅઓન્સ અખાતને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—કાર્સિકા, હિરીસ, અશાન્ટ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાહોગ અને બાકર્લુર એ ફ્રાન્સની ઉત્તરે છે.

મુખ્ય અખાતો તથા ઉપસાગરો—બિસ્કેનો ઉપ-સાગર એ ફ્રાન્સની પશ્ચિમે છે. લૅઓન્સ અખાત એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—પારિસ એ સીન નદી પર છે. એ ફ્રાન્સની

રાજધાની છે, અને આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર શહેર છે. રુઅન, લાઇલ, દુલૂસ, અને ખીબાં ઘણાં શહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. શર્બર્ગ અને બ્રેસ્ટ એ બે આટલાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકા સૈન્યનાં ઠેકાણાં છે. નાન્ટસ એ લુઓર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે બોર્ડો પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાય છે, અને ખીબા દેશમાં ઘણા મોકલવામાં આવે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર માર્સેલ્સ અને દુલોન નામે બે મોટાં બંદર છે. ક્રાન્સમાં ખીબે નળરે મોટામાં મોટું નગર લૈઓન્સ કરીને હોન અને સોન નદીઓના સંગમ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

એ સિવાય હેવર, કેલે, ઓર્લિયન્સ, એવિન્યોં, એમિયન્સ, વેયોન, નીસ, સાંહેટીન, વગેરે શહેરો છે.

ક્રાન્સના લોકો ઘણા હોશિયાર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનિયામાં અતિ રસાળ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાય છે. ક્રેંચ કે ક્રાન્સિસ લોક સઘળા હુંનર અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, સણનું અને ઊંનનું કાપડ, કોર, કાચ, મેવા, આભૂષણ, ઇત્યાદિ.

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ એ ક્રાન્સની દક્ષિણે દ્વીકલ્પ છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—પિરિનીઝ ક્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. એ સિવાય ખીબા ઘણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—ડુરો, ટેગસ, અને ખીબા નદીઓ આટલાંટિક મહાસાગરને મળે છે. ઇબ્રો ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—બલીઆરી ટાપુઓ (માનેકા, મિનેકા, ઐવિઆ અને ક્રામેન્ટેરા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. આદલાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની સ્પેન અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે, ને તે આદલાંટિક મહાસાગરને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—ઓર્ટિગલ એ છેક ઉત્તર ખિંડુ અને ફિનિસ્ટેર એ છેક પશ્ચિમ ખિંડુ છે. દક્ષિણે ટ્રાફલગાર. કાન્સ એ સ્પેનનું છેક પૂર્વ ખિંડુ અને ટરિફા એ સ્પેનનું અને યૂરોપનું છેક દક્ષિણ ખિંડુ છે.

મુખ્ય શહેરો—માડ્રિડ, એ માંઝનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટોલિડો એ ટેગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકા માં એક યુનિવર્સિટી છે. સારાગોસા એ ઇબ્રો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેવિલ અને ગ્રાનેડા એ બે મોટાં નગર છે. બાર્સીલોના, વાલન્શિઆ, કેલ્સ, કોરન્ના વગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઉપર ઘણા મોટો કિલ્લો છે. તે ઇંગ્રેજને તાબે છે.

સ્પેનના લોક આળસુ છે અને યૂરોપમાં તેમનો ઘણો ભાર બોજ નથી. તેઓ સ્પાનિશ ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઘોડા, તલવારનાં પાનાં, આમડાં, રેશમ, ઊન, શક્તો દારૂ, બદામ, નારંગી અને ખીજો મેવો. સ્પેનમાં બનિને પુષ્કળ છે.

૪. પોર્ટુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ડૂરો અને ટેગસ એ બંને આદલાંટિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—આફ્ઝર્સ, મડીરા અને કેપ વર્ડ બેટ આટલાંટિક મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—સેંટ વિન્સેટ એ દક્ષિણ; સાંટામેરિઆ એ પોર્ટુગાલનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. રોકા યૂરોપનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેરો—લિસ્બોન એ રાજધાની ટેગસ નદીના મુખ ઉપર છે. ઓપોર્ટો એ ડૂરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાય છે. કોઈંબ્રામાં યુનિવર્સિટી છે.

પોર્ટુગાલના પર્વતોમાંથી ખનીજ નીકળે છે. સ્પેનના લોકો કરતાં પોર્ટુગાલના લોક* વધારે ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોર્ટુગીઝ ભાષા બોલે છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, બદામ, નારંગી અને બીજો મેવો, રેશમી કાપડ, ઇત્યાદિ.

૬. બેલ્જિયમ.

એ ફ્રાન્સની ઇશાન કોણમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મઉસ) અને શેલ્ટ એ બન્ને જર્મન સાગરને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—બ્રસેલ્સ એ સેન નદીને કાંઠે કોર કે પ્રીત અને શેતરંજના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. આન્ટવર્પ એ શેલ્ટ નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. માર્લીન્સ (અથવા મેશલિન) એ કોર અને સણના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. વેન્ટ એ લીસ અને શેલ્ટ નદીઓના સંગમ ઉપર છે તેમાં હુત્રરના કારખાનાં છે. લીજ માં લુહાર કામ તથા ઘડિયાળો બને છે. મુખ્ય બંદર ઓસ્ટેન્ડ છે.

* એ લોકને કેટલાક ફિરંગી કહે છે, પણ યૂરોપના સઘળા લોકને એશિયામાં એ નામ આપે છે. શુ. ડ્રા.

કોર, ક્રીત અને બીજા સુંદર વણાટનાં કારખાનાને માટે બેલ્જિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કાચલા અને લોઢાની ખાણો પુષ્કળ છે.

બેલ્જિયમમાં ખેતી સારી થાય છે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના બીજા દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ક્રૃષ્ય અને અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુન્નરમાં કુશળ છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે.

૬. હોલાંડ અથવા નેધર્લેંડ.

એ નાનું રાજ્ય બેલ્જિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંડનો રાજ બેલ્જિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનીની વચ્ચે આવેલા લુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકોર પણ છે. હોલાંડનાં ૧૧ પ્રાંત કરેલા છે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મહસ), ઝાઇન અને શેલ્ટ એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—વાલ્કેરન, ટેક્સલ અને બીજા ઘણાક ટાપુઓ દરીયા વડે જમીનથી જુદા પડેલા છે.

મુખ્ય નગરો—આમ્સ્ટર્ડામ એ વાઈ નદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. રોટર્ડામ મ્યુસ (અથવા મહસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયવ્ય કોણમાં હેગ નામે શહેર છે તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હેગ પાસે લેડન છે. લેડન, યુટ્રેક્ટ અને પ્રોતિંગન એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટીઓ છે.

હોલાંડ સપાટ દેશ છે. તેમાં ઘણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશપર ફરી વળતું અટકાવવાને વાસ્તે પાળ કે બાંધકામ કર્યાં છે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને સારૂ ધણી નહેરો ખોદેલી છે.

હોલાંડના રહેવાશીઓને આપણા લોક વલંદા કહે છે.

ઈંગ્લેન્ડમાં તેમને ડચ કહે છે; તેઓ જર્મન ભાષાને કંઈક મળતી પોતાની બુદ્ધિ જ ભાષા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિયાર છે. તેઓ ખાગ બગીચા તથા ખેતીના કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવટીઓ છે.

વલંદા અને બેલ્જિયમના લોક બારીક* હુનરમાં તેમાં વિશેષ કરીને ચિત્ર વિદ્યામાં ચઢીઆતા છે. સઘળા હુનર અને યંત્ર શાસ્ત્રમાં તેઓ કુશલ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને દરિયાઈ માછલી, માછલાં પકડવાને સાડ વલંદા લોક વહાણો લઈ સમુદ્રમાં ફરે છે.

૭ જર્મનિ.

એની પૂર્વે રૂશિયા, અગ્નિ કોણમાં અને દક્ષિણે આસ્ટ્રિયા અને સ્વિટઝર્લૅન્ડ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલાંડ અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, જેનું બીજું નામ જર્મન સાગર છે તે, ડેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક બીજાં બેડે સામાન્ય હિતથી બંધાયેલા છે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રશિયાનું છે. હાલ પ્રશિયાના મહારાજને જર્મનિના બીજા રાજ્યોએ પોતાનો ઉપરી એટલે કેસર કે મહારાજધિરાજ નીમ્યો છે.

જર્મનિમાં મોટાં ચાર સંસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

મોટાં રાજ્ય.

મુખ્ય શહેર.

પ્રશિયા.

બર્લિન.

સાક્સનિ.

ડ્રેસડન.

બાવેરિયા.

મ્યુનિચ.

વર્ટેમ્બર્ગ.

સ્ટુટગાર્ટ.

* કેટલાક કિસમમાં જીભી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમકે નકશી કાતરવાનું છબી ચીતરવાનું, ગાયન વગેરે. તેવાને બારીક હુનર કહે-
છ. ૩. ૫.

એ ચારે સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજ કહેવાય છે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વતંત્ર શહેરો છે. આલ્સેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સ પાસેથી હાલમાં જીતી લીધા છે.

જર્મનિ ધણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલી છે, તથા એ દેશના વર્ટેમ્બર્ગ, અને બાવેરિયા સંસ્થાનો આલ્પ્સ પર્વતની શાખાઓની લગોલગ છે.

મુખ્ય નદીઓ—વિસ્તુલા અને ઓડર એ બંને બાલ્ટિક સમુદ્રને મળે છે. ઇલ્બ, વીસર, અને રૂઝિન એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સમુદ્ર (જર્મન સાગર) ને મળે છે. મોટી ડાન્યૂબ નદી જર્મનિની દક્ષિણે વર્ટેમ્બર્ગ અને બાવેરિયા સંસ્થાનોમાં થઈ આસ્ટ્રિયામાં જાય છે.

જર્મનિના તાબામાં મોટામાં મોટો બેટ રુગેન બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—હાન્ટ્ઝિગ, વિસ્તુલા નદીના મુખ આગળ છે; એ અનાજના વેપારનું મોટું ઠેકાણું છે. બ્રેસ્લા, પ્રાન્કફોર્ટ, અને સ્ટેટિન એડર નદી ઉપર. બર્લિન, રૂઝિન નદીને કાંઠે જર્મનિની રાજધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટિ છે. ડ્રેસડન સાક્સનિની રાજધાની છે. માર્ગિબર્ગ એ મજબૂત કિલ્લો છે. એ બંને એલ્બ નદીને કાંઠે છે. હામ્બર્ગ એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શહેર જર્મનિમાં મોટા વેપારનું ઠેકાણું છે. આલ્ટોના એલ્બ નદીને કાંઠે બ્રેમેન વીસર નદીને કાંઠે સ્વતંત્ર શહેર છે. પ્રાન્કફોર્ટ મેઇન નદીને કાંઠે. સ્ટ્રાસ્બર્ગ અને કોલોન રૂઝિન નદી ઉપર, મેડ્સ મોઝેલ નદી ઉપર એ સિવાય લીપ્ઝિક, સાલ નદીને કાંઠે હાલ, ગોટિંગન, અને મ્યુનિચ (બાવેરિયાની

રાજધાની) એ ચાર શહેરોમાં યુનિવર્સિટિઓ છે. કાર્લ; લ્યુબેક એ સ્વતંત્ર શહેર દેવ નદીને કાંઠે છે; સ્ટ્રાસેન્ડ અને કોનિગ્સવર્ગ એ ચારે ખાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠે કે કાંઠા-પાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની ભૂમિ ઘણું કરી રસાળ છે, અને તેમાંથી ખનિજો પુષ્કળ નીકળે છે. લોકો ઉદ્યોગી અને હુન્નર તથા લઠાઈના કામમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ માટે યૂરોપ ખંડમાંના અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક રાજ્ય જર્મનિ છે.

મુખ્ય નિકાસ—સણ, ઊન, ઈમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ, જસત, મદિરા, મીઠું, કેરોસીન તેલ, અને ઢાર. પ્રશિઆને કિનારે અખ્ખર જડે છે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો કીમતી માલ પુષ્કળ બને છે, તેમાં વિશેષે કરીને સણનાં અને ઊનનાં અને હીરાગળ કાપડ, ચંત્રો, ચીનાઈ વાસણ, રમકડાં, સુગંધીમય પદાર્થો, વાજિંત્રો અને વિધાને ઉપયોગનાં ચંત્રો.

૮. ડેન્માર્ક.

ડેન્માર્ક નાનો દેશ છે. એ દેશ ખાલ્ટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી પૂટેલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જટલાંડ) તથા કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે.

મુખ્ય દ્વીપો--શીલાંડ, ફ્યુનેન, લાલાંડ ઇત્યાદિ. આદ-લાંડિક મહાસાગરમાં ચીનલાંડની પૂર્વે એસલાંડ કરીને બેટ છે. તેમાં હેક્લા નામે જ્વાળામુખી પર્વત છે. ઐસ-લાંડની દક્ષિણે ફેરો બેટ છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ--સૌંડ એ સ્વીડન અને ઝીલાન્ડની વચ્ચે છે. ગ્રેટ બ્રેલ્ટ એ ઝીલાંડ અને ફ્યુનેન બેટોની વચ્ચે છે. લિદ્લેલ્ટ એ ફ્યુનેન અને જર્મનિમાં

સ્વેસ્વિગની વચ્ચે છે. કાટીગાટ એ જટલાંડ અને સ્વીડ-
નની વચ્ચે છે. સ્કાગરાક એ જટલાંડ અને નાર્વેની
વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત--લીમ્ફયોર્ડ જટલાંડમાં છે.

મુખ્ય શહેર--કોપન્હેગન, એ રાજધાની ઝીલાંડ ખેટમાં
છે. ઇલ્સિનોર પણ ઝીલાંડમાં છે.

ડેન લોક સ્વીડન અને નાર્વેના રહેવાશીઓને મળતા
છે, અને તેમની ભાષા નાર્વેની અને સ્વીડનની ભાષાને
મળતી છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે. તેઓ ઉદ્યોગી
અને હોશિયાર છે; તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ--ઠોર અને ધાન્ય.

૯. સ્વીડન અને નાર્વે.

સ્વીડન અને નાર્વેને કોઈ કોઈ વાર સ્કાંડિનેવિઆ
કહે છે. બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલો છે, તેની ઉત્તરે
ઉત્તર મહાસાગર, પાશ્વિમે આટલાંટિક મહાસાગર અને
ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે સ્કાગરાક, કાટીગાટ અને સૌડની
સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે બાલ્ટિક સમુદ્ર, બોથનિઆ અખાત
અને ફિન્લાંડ છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થયેલું છે.

સ્વીડન.

એ દેશ નાર્વેની પૂર્વે છે અને તેમનાથી મોટો છે એના
ત્રણ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય શહેર--સ્ટાક્હોમ એ રાજધાની, મિલર સરો
વર અને બાલ્ટિક સમુદ્રના સંગમ ઉપર; સ્ટાક્હોમની
ઉત્તરે અપ્સલા; એમાં યુનિવર્સિટી છે. ઘોટનબર્ગ એ સ્ટાક-
હોમથી ઉતરતું વેપારનું મથક છે; અને કાર્લસ્કોના એ
સ્વીડ નૌકાસૌન્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય સરોવરો—વેનર, વેટર, અને મિલર.

મુખ્ય ટાપુઓ—ગોથલાંડ અને ઝીલાંડ.

નાવે.

એના છ પ્રાંત કરેલા છે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. ઉત્તર ભાગીના કુંગરોને કોલન પર્વત કહે છે, તે એની અને સ્વીડનની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—માર્જારો અને લોફોડન સમૂહ; આખો કાંઠો નાના નાના બેટથી ભરપૂર છે અને અખાત તથા ઉપસાગરથી ખંડિત થયેલો છે.

સ્વીડનની પેઠે નાવેમાં પણ ઘણા સરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાં ખરાં સ્વીડનનાં સરોવર કરતા નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—નોર્ડકિન એ યૂરોપ ખંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. ઉત્તર ભૂશિર એ ઉત્તરે અને નેશ દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—ક્રિસ્ટિઆનીઆ એ રાજધાની છે. બર્ગન એ વેપારનું સ્થળ છે. નાવેની ઉત્તરે હામફેસ્ટ નામે શહેર યૂરોપ ખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઊનાળામાં બે માસ સુધી સૂર્ય આથમતો જ નથી.

એ બન્ને દેશોના લોકો ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે તથા એન લોકની પેઠે કુશળ વહાણુવટી છે.

સ્વીડન તથા નાવેનો મુખ્ય નિકાસ—લોહું, ખૂન દાણા, રૂપું, ધાન્ય, ઈમારતી લાકડું ઇત્યાદિ. સ્વીડનની લોઢાની ખાણો આખી દુનિયામાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. યૂરોપી રુશિઆ.

એની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર અને નાવે, પશ્ચિમે બોથનિઆ અખાત, બાલ્ટિક સમુદ્ર, રૂશિઆ, આસ્ટ્રિઆ અને મોલ્ડેવિઆ, દક્ષિણે કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસ

પર્વત, અને પૂર્વે કાસ્પિયન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસ્પિયન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વતની પૂર્વે એશિઆઈ ઇશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણના ઇશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલું છે. યૂરોપી ઇશિઆના પડ પ્રાંતો છે, તેમાં ફિન્લાંડ, અને પોલાંડ નામે પહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું તે, આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વતો—કાકેસસ, એ યૂરોપમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વત છે; અને યૂરલ પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ—ડીના એ શ્વેત સમુદ્રને મળે છે. વિશ્વુલા (વિસ્તુલા) એ ઇશિઆમાં ને ઇશિઆમાં વહી બાલ્ટિક સમુદ્રને મળે છે. નીપર એ કાળા સમુદ્રને મળે છે, ડોન એ આઝોક સમુદ્રને મળે છે. વોલગા અને યૂરલ એ બંને નદીઓ કાસ્પિયન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—સ્પિટ્ઝર્ગન અને નોવાએમ્બલા, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—લાડોગા, ઓનીંગા, ફ્લેમેન ઇત્યાદિ. યૂરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર લાડોગા છે; અને કાસ્પિયન સમુદ્ર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. યૂરોપી ઇશિઆ અને એશિઆઈ ઇશિઆથી લગલગ એની હદ થયલી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—કર્ક એ આઝોક સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો—આર્કેન્જલ અને ઓનીંગા નામે ઉપસાગર શ્વેત સમુદ્રમાં છે. બોથ્નિઆ, ફિન્લાંડ, અને રૈંગા અખાતો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે. પેરી-કાપ અખાત કિમીઆ અને ઇશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—સેંટપીટર્સબર્ગ, એ હાલની રાજધાની નીવા નદી ઉપર છે. એ શહેર સને ૧૭૦૩ માં મહાન પીટરે વસાવ્યું. એની પાસે તથા નીવા નદી ઉપર ક્રોન્સ્ટાટ નામે મજબૂત કિલ્લો છે. વસ્તીમાં સેંટપીટર્સબર્ગથી ઉતરતું મોસ્કો શહેર મોસ્કવા નદી ઉપર છે. એ રૂશિઆની જૂની રાજધાની છે. વાર્સા એ પોલાંડની રાજધાની વિશ્યુલા નદી ઉપર. રૈગા, એ ડૌના નદી ઉપર મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નદી રૈગા અખાતને મળે છે. આર્કેંજલ ડૌના નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી શ્વેત સમુદ્રને મળે છે, આસ્ટ્રાખાન વોલ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી કાસ્પીઅન સમુદ્રને મળે છે. ઓહેસ્તા એ કાંગા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર બંદર છે; અને સેવાસ્તપોલ એ ક્રિમીઆ દ્વીપકલ્પને કાંઠે નૌકા સૈન્યનું સ્થળ છે.

રૂશ લોક યૂરોપની બીજા પ્રજા જેટલા સુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે યૂરોપના અતિ બળવાન કે મુખ્ય રાજ્યોમાં ગણાય છે. એ દશ ઉપર અધિકાર ચલાવનાર પાદશાહને આર કહે છે, અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું સઘળું કામ ચાલે છે. રૂશ લોકની પુષ્કળ જાતો છે. તેમાંની ઘણીક સ્લાવ છે; ઉત્તરે અને દક્ષિણે મુગલ કે તાતાર લોક વસે છે. રૂશ રાજ્યમાં ઘણીક ભાષાઓ બોલાય છે. પરંતુ સાધારણ ભાષા રૂશ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, લીંડી, ઇમારતી લાકડું, ચરખી, તેલ, ઊન, ચામડા, સલોમચર્મ (રૂવાંટીવાળાં ચામડાં), ભરત ભરવાનું લૂગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક સરેશ, ઇત્યાદિ. રૂશિઆમાં ખેતી અને ચારો સારો થાય છે. ચરલ પર્વતમાં ધાતુની સારી ખાણો છે. હાલમાં હુન્નર કામલ થતા જાય છે.

૧૧. આસ્ટ્રિઆ અને હંગરિ.

આસ્ટ્રિઆ અને હંગરી એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલું છે. તેનો અધિપતિ આસ્ટ્રિઆનો મહારાજાધિરાજ અને હંગરીનો મહારાજ કહેવા છે. આસ્ટ્રિઆની પૂર્વે હંગરી છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રૂશિઆ અને જર્મની, પશ્ચિમે જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને ઇટાલિ, દક્ષિણે ઇટાલિ, આડ્રિઆટિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન; અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન રૂશિઆ છે.

આસ્ટ્રિઆના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો કરેલા છે. તેમાં પોલાંડના જૂના રાજ્યના તાબાના બે પ્રાંતો આવેલા છે. હંગરીના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલા છે.

એ દેશ ઘણોજ પહાડી છે, પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આલ્પ્સ પર્વત, અને હંગરિની લગભગ બે બાજુએ કાર્પેથિઅન પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ—ડાન્યુબ એ જર્મનીમાંથી નીકળી આસ્ટ્રિઆમાં જાય છે. રૂન, ડ્રેવ, થીસ, સેવ, ઇત્યાદિ નદીઓ ડાન્યુબને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—વાલેટનસી, ન્યુસીડ્લરસી ઇત્યાદિ.

મુખ્ય શહેર—વિન્ના, એ સુંદર રાજધાની ડાન્યુબ નદી ઉપર છે. અને પ્રેસ્બર્ગ, વ્યુડા (અથવા ઓફેન), અને પેસ્થ પણ ડાન્યુબ નદી ઉપર છે. પેસ્થ એ હંગરિની રાજધાની છે. પ્રેગ એ બોહીમિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે. બ્રુક્ એ ટિરોલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટિને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ટ્રિસ્ટ એ આડ્રિઆટિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. હેબ્રેક્વિ એ હંગેરિમાં હુમરી માલને માટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ટ્રિઆના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્ય સત્તા છે, અને હંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના

હાથમાં મુખ્ય રાજ્ય સત્તા છે. પરંતુ આસ્ટ્રિયા અને હંગરિમાં રહેલોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈર્ઋત્ય કોણમાં ઇટાલિઅન જાતના લોકની અને અગ્નિ કોણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, શણ, ધાતુ, ઓલીવનું તેલ, એવો, વ્રક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, લોઢાનો સામાન, હથિયાર, યંત્રો, વગેરે.

આસ્ટ્રિયા અને હંગરિની ભૂમિ રસાળ છે અને તેમાં સઘળી જાતની ધાતુઓની મોટી ખાણ છે.

૧૨. સ્વિટ્ઝર્લૅંડ.

એ નાનો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે જર્મની અને આસ્ટ્રિયા, દક્ષિણે ઇટાલિ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલા છે.

યૂરોપના સઘળા દેશો કરતાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં આલ્પ્સ પર્વતની ત્રણ મોટી હાર છે. આલ્પ્સ પર્વતનું મોંઝાં નામે ઊંચામાં ઊંચું શિખર ફ્રાન્સમાં છે. ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્વીટ્ઝર્લૅંડ અને ઇટાલિની સરહદો મળે છે.

મુખ્ય નદીઓ—રૅઇન અને રૅઇન. પરંતુ યૂરોપ ખંડમાં સ્વિટ્ઝર્લૅંડ મોટો જળ ક્ષેત્ર પ્રદેશ છે. અને હોઇન તથા હોઇન સિવાય સ્વિસ આલ્પ્સનું બરફ ઓગળવાથી હાન્યુબ અને રૅઇન નદીઓને પાણી મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઈ હોઇન નદી વહે છે; જિનીવા, એની પાસે થઈને હોઇન નદી વહે છે. એ સિવાય બીજાં સુંદર સરોવરો ઘણાં છે.

મુખ્ય શહેરો—જિનીવા, એ હોઇન નદી ઉપર છે. અહીં એ નદી જિનીવા સરોવરમાંથી નીકળે છે. એ શહેરમાં ઘડિયાળ અને ઘરેણાં સારાં બને છે. બેસલ (બાશ્લી

અથવા બાલ) એ હ્રાઈન નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ આર નદી ઉપર રાજધાની છે, હુરિચમાં યુનિવર્સિટી છે.

ઘણાખરા સ્વિસ લોક જર્મન કુળાના છે, પરંતુ ઘણાક ફ્રેન્ચ અને કેટલાક ઇટાલિઅન છે. લોકો હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે ખેતી સારી થાય છે. પરંતુ કેટલોક હુત્તરી માલ પણ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ઘડિયાળ, અલંકાર, ભરતકામ, ઢોર, ઇમારતી લાંકડું, ઇત્યાદિ.

૧૩. ઇટાલિ.

ઇટાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે. તે આસ્ટ્રિઆ અને સ્વિટ્ઝર્લંડથી એને જુદો પાડે છે; પશ્ચિમે ફ્રાન્સ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આડ્રિઆટિક સમુદ્ર તથા આસ્ટ્રિઆ છે.

એ દેશ ઉપર રાજાનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે આલ્પ્સ; આપિનૈન્સ, ઇટાલિની દક્ષિણાત્તર આવેલા છે. નેપલ્સની પાસે વિસુવિઅસ અને સિસિલિમાં વુલ્કાન એ જે જ્વાળામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—પો અને આડિજ. એ બંને આડ્રિઆટિક સમુદ્રને મળે છે. આર્નો અને ટૈબર એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—સિસિલિ એ બેટ ઇટાલિની દક્ષિણે ત્રિકોણાકાર છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે. સાર્ડિનિઆ, સલ્ડિયા, ઇત્યાદિ. સિસિલિની દક્ષિણે માલ્ટા અને ગોઝો ઇન્ડિજના તાબામાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—ગર્ડા, કોમો અને માજિઆરી. એ સિવાય ખીજાં ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—સ્પાર્ટિવેન્ટો ઇટાલિની દક્ષિણે; પાસ્સારો સિસિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—ઓટ્રાંટો ઇટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે. મેસિનાનિ સામુદ્રધુની ઇટાલી અને સિસિલિની વચ્ચે છે. બોનિફેશિઓની સામુદ્રધુની સાર્ડિનિઆ અને કોર્સિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનિસ અખાત ટારન્ટો અખાત, અને જિનોઆ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—રોમ એ રાજધાની ટૈબર નદીને કાંઠે છે. આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વસ્યું. રોમન કાયલિક ધર્મનો અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઇટાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર નેપલ્સ ભુમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે; ખીજાં મોટા શહેરોમાં મિલાન પ્રાચીન લાંબર્ડિ પ્રાંતની રાજધાની છે. પાલમોં એ સિસિલિ બેટની ઉત્તરે સિસિલિની રાજધાની છે. ટ્યૂનિસ એ પો નદીને કાંઠે પ્રાચીન પીડમોંટ પ્રાંતની રાજધાની છે. ફ્લોરેન્સ આર્નો નદી ઉપર ટસ્કનિ પ્રાંતની રાજધાની છે. લેગ્હોર્ને એ બંદર છે; જિનોઆ, એ એજ નામના અખાત ઉપર બંદર છે; અને વેનિસ એ આડ્રિઆટિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી પાટૂઆમાં યુનિવર્સિટિ છે. વોલોના, પાર્મા, મેસિના, સાનમરિનો એ સ્વતંત્ર શહેર છે; ત્રિન્ડિસિ એ બંદર છે; ઇત્યાદિ ખીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઇટાલિઅન છે. તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વ ભાષાઓ લાટિન

લાષામાંથી નીકળેલી છે. લોક હુશિયાર પરંતુ આળસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમને મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અને નિકાસમાં મેવો, તેલ, દારૂ, રેશમ, સણ, રસાયની પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઇત્યાદિ.

૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.*

એની ઉત્તરે આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ, તથા રૂશિયા, પશ્ચિમ આસ્ટ્રિયા, આડ્રિયાટિક સમુદ્ર અને બૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ, અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, માર્મોરા સમુદ્ર, અને કાળો સમુદ્ર છે.

એ દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર મુસલમાન રાજાને મુલતાન કહેછે. એના મૂળ ૮ લાગ કે રાજ્ય કરેલાં હતાં; ડાન્યુબ નદીની દક્ષિણે રોમાનિયા, રોમાનિયાની નૈર્ઋત્ય કાણમાં સર્વિઆ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે મોંટિનીયો એ ત્રણ સંસ્થાન હાલ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ઘણા છે. તેઓમાં મુખ્ય કાર્પેથિયન પર્વત, પશ્ચિમે રોમાનિયા અને હંગરિને જુદા પાડે છે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા બાલ્કન પહાડ તુર્કસ્તાનની મધ્ય ભાગે પડેલા છે; અને તુર્કસ્તાનથી દક્ષિણ અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે, તે આલ્પ્સથી ગ્રીસ સુધી ગયેલી છે. એ છેલ્લી હારનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ઓલિમ્પસ પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ડાન્યુબ એ નદી આસ્ટ્રિયા અને

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રૂશિયાએ લડાઈમાં હરાવી તોડી પાડ્યું છે. તેથી સર્વિઆ, રોમાનિયા, અને મોંટિનીયો પ્રાંતો એ રાજ્યમાંથી નીકળી સ્વતંત્ર થયા છે. બોસ્નિયા ને હરજોગોવિના પ્રાંતો આસ્ટ્રિયામાં ભળી ગયા છે. બલ્ગેરિયા ને પૂર્વે રમેલિયા પ્રાંતોમાં પ્રભાસ્યતાંક રાજ્ય થયાં છે.

હંગરિમાં થઈને તુર્કસ્તાનમાં વહી કાળા સમુદ્રને મળે છે
સેવ અને પ્રૂથ એ બે ડાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ક્રીટ (અથવા ક્રાંડિઆ) અને લેમ્નોસ
એ સિવાય બીજા નાના બેટ ઘણા છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—હાર્ડનલ્સ (અથવા હેલેસ્પોંટ)
એ આર્કિપેલેગો અને માર્મોરા સમુદ્રને જોડે છે; અને
બાસ્ફરસ માર્મોરા સમુદ્રને અને કાળા સમુદ્રને જોડે છે.

મુખ્ય અખાત—સાલોનિકા. વળી બીજા નાના નાના
અખાતો ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ કે ઇસ્ટંબૂલ એ રાજ-
ધાની ઇ. સ. ૩૩૦ માં કોન્સ્ટાન્ટીન પાદશાહે ખાસ્કર-
સની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. આઢિઆનોપલ, એ વેપા-
રનું સ્થળ છે; બુચરેસ્ટ એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની
છે; બેલગ્રેડ એ સેવ અને ડાન્યુબ નદીઓના સંગમ ઉપર
સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; સાલોનિકા એ એજ નામના
અખાત ઉપર બંદર છે; અને ગાલીપોલી એ હાર્ડનલ્સ
ઉપર બંદર છે.

રાજ્યની મુખ્ય સત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધા-
રમાં વધારે વસ્તી સ્લેવોનિઅન લોકની છે, વળી લાટિન
કે ગ્રીક કુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની ભૂમિ રસાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની ખાણો
પુષ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી નથી અને લોકો
નિર્ધન અને નિરૂત્સાહી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઊન, મેવો, શુદ્ધાખનું અત્તર,
દેશમ, ચામડાં, ઇમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઇત્યાદિ.

૧૫ ગ્રીસ.

એ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે છે. ગ્રાસ અને તુર્કસ્તાન મળીને

લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલો છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે આફ્રિકા પેલેગો છે. એના ત્રણ ભાગ છે, ઉત્તર ગ્રીસ, મોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને દ્વીપો, એ દેશ પહાડી છે. ઊંચામાં ઊંચો પર્વત પારનાસસ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—આયોનિયન ખેટનો સમૂહ એ ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાનની પશ્ચિમે છે. નીપ્રોપોંટ અને સૈકેડીસ ગ્રીસની પૂર્વ છે.

મુખ્ય ભૂશિર—માટાપાન મોરિઆની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સંયોગીભૂમી—કોરિંથની સંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરિઆને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—પટાસ તથા લીપાંટો (કોરિંથ) એ ખને ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. ઇજિપ્ત એ આથેન્સ અને મોરિઆની વચ્ચે છે. એ સિવાય બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય શહેરો—આથેન્સ એ રાજધાની પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. કોરિંથ, એ ક્રેટારથની સંયોગી ભૂમિની પાસે છે. નોબિઆ, એ ખદર છે. સ્પાર્ટા, કોર્ફુ, થીબ્સ ઇત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

ગ્રીક લોક નિર્ધન છે, અને તેમના પર ઘણા કાળ થયાં નહારો અમલ ચાલે છે. તેમને વેપાર બહુ ગમે છે. અને તેઓ સારા વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, સીસું, ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ ૫ મું.

આફ્રિકા સ્વંદ.

આફ્રિકા ખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો સંબંધ

એશિયા જેડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે આફ્રિકાની અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે; આફ્રિકાની પશ્ચિમ સીમાએ આટલાંટિક મહાસાગર છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર હિંદી મહાસાગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અખાત, અને એશિયાઈ તુર્કસ્તાન, (અરબસ્તાન અને સીરિયા) આવેલાં છે. વર્ણનને અર્થે આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાય:—

૧. ઉત્તર આફ્રિકા, ૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા, ૩. દક્ષિણ આફ્રિકા, ૪. પૂર્વ આફ્રિકા, ૫. મધ્ય આફ્રિકા, ૬. દ્વીપો.

ઉત્તર આફ્રિકાની વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે; પરંતુ આબિસિનિયામાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તિ ધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીધી લોક વસે છે. સીધી લોક કાળા છે. અને તેમના હોઠ જડા તથા માથાના વાળ વાંકડીઆ ને ઊન જેવા છે. એ સીધી લોકમાંથી ઘણી જાતો જંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે સદા યુદ્ધમાં મચેલી રહે છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વસ્તી સીધીઓથી સારી છે. કાંઠાનાં કેટલાંક નગરોમાં મલય તથા અરબ આવી રહ્યા છે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (૧) મિસર (ઇજિપ્ત) અને તેના પાડોશમાં (૨) આબિસિનિયા એટલે હબશી દેશ અને (૩) બાર્બરી સંસ્થાનો છે.

(૧) મિસર.

આફ્રિકાના ઇશાન કોણમાં મિસર દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલ સમુદ્ર તથા સુવેજ અખાત છે, પશ્ચિમે ટ્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ્ય નામે સહરાના વિભાગને, અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા

સીરિઆને મિસર સ્પર્શ કરે છે. એમાં નીલ નામે મોટી નદી છે તેના લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે તે શુદ્ધ મિસર છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠંડાણે ઠંડાણે રસાળ ટાપુઓ છે, તેઓમાં જળ હોય છે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, નીચલું મિસર, મધ્ય મિસર અને ઉપલું મિસર. ઉપલા મિસરની દક્ષિણે ન્યુબિયા, કાર્ડોફાન અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો નીલ નદી ઉપરના ગોન્ડાકારો સુધી ગયલા છે.

મુખ્ય શહેરો:—નીલ નદીને આરે આવેલું કાયરો (કેરો) શહેર મિસરની રાજધાની છે. કેરોની વાયવ્યે સમુદ્રને કાંઠે આલેક્ઝાન્દ્રિયા (સિકન્દ્રિયા) નામે મોટા સિકંદર શાહે વસાવેલું બંદર છે. ઉત્તરે છેડે પોર્ટ સદ્દ (સૈયદ બંદર) અને હાલ ખોદલી સુવેજની નહેરના દક્ષિણ બારા આગળ સુવેજ નામે પ્રખ્યાત ગામો છે. ન્યુબિયાનું મુખ્ય નગર ચાર્તુમ નીલી નીલ અને નીલ નદીઓના સંગમની થડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક:—અનાજ, તમાકુ, રૂ, ઈત્યાદિ પરદેશ ચડે છે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત-સુવર્ણ રજ, ચાંમડાં, શાહમૃગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વણ, બારા લાવે છે.

યૂરોપ, ભરતખંડ અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવેજની નવી નહેરને* રસ્તે મોટાં વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રમાંથી આવળ કરી શકે છે; વળી આલેક્ઝાન્દ્રિયા બંદરે માલ ઉતારી રેલવે પર ચઢાવી કેરો તથા સુવેજ લઈ જવાય છે.

નીલ નદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાય છે. વિક્ટોરિયાન્યાંગ અને આલ્પર્ટન્યાંગ નામે વિશાળ સરોવરો નક-

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડે છે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડ્યાં.

શામાં લખ્યાં છે તેમાંથી એ નદી વહે છે. ઘણું દૂર સુધી વહ્યા પછી આબિસિનિઆમાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અત્પારા નામે એ નદીઓનો સંગમ તેની જોડે ન્યુબિયામાં થાય છે. એ નદી એ મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે. એમાંના એક મુખને કિનારે રાસેતા અને ખીજને કાંઠે દામિયત્તા કરીને નગરો છે. એ એ મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરગણું છે. ઉત્તરમાં ત્રણ પ્રાંતોમાં એટલે શુદ્ધ મિસરમાં બહુ સારો પાક થાય છે. એ ભાગમાં વરસાદ કવચિત જ વરસે છે, પરંતુ નીલ નદીમાં હર વર્ષે મોટું પૂર આવે છે. અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશમાં એ પરનું પાણી ફરી વળે છે તે ઉપર ખેતીનો આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો બહુ ભારે વરસાદ થાય છે તેથી એ રેલ આવે છે. ન્યુબિયા તથા દક્ષિણનો મુલક શુદ્ધ મિસર જેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ઘણાં પ્રાચીન કાળના સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં મિસર દેશ છે. એમાં રાજ્ય સંબંધી ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. હાલનો હાકેમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાય છે, ને તે ઇસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તાબેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુદ્ધ મિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે. પરંતુ શુદ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્તી લોક છે. તેઓ મિસરના અસલી રહેવાશીઓના વંશજ કહેવાય છે. એ મુસલમાનો બહુધા અરબ અને દેશના અશલ રહેવાશીઓની મિશ્ર ઓલાદના છે. ન્યુબિયાની* દક્ષિણમાં તથા કાંડોફાનમાં સીધી જાતની વસ્તીનો આરંભ થાય છે. એમાંના ઘણા સીધીને ગુલામ કરી ઉત્તર ન્યુબિયામાં અને શુદ્ધ મિસરમાં આણેલા છે.

(૨) આબિસિનિઆ કે હબશી દેશ.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતાં મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વે આવેલા કાંઠાના મુલક ઉપર મિસરનો રાજ દાવો કરે છે. એની દક્ષિણ સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મુલક છે. નીલ નદીને મળનારી નીલી નીલ તથા અત્પારા નદીઓનાં

* ન્યુબિયાના મૂળ વતનીઓ ઇથિઓપી કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોકોની જાતના હતા.

મૂળ હબશી દેશના પર્વતોમાં છે. આખો દેશ એક મોટા રાજ્યના સ્વાધીનમાં ન હોતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે, ને એ રાજ્યો ઘણું કરીને એક એક જોડે વધરા કરવામાં રોકાયેલા હોય છે. મધ્યમાં ગોન્દાર અને લાલ સમુદ્રને તીરે મસૂવા બંદર એ નામીયાં શહેરો છે. મસૂવા બંદર હાલ મિસરને તાબે છે. મગદલા કરીને પ્રખ્યાત ગઢ છે તેને ઇંગ્રેજે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રસાળ અને લાકડાં તથા પાણીથી સરપૂર છે; એવું કહે છે કે બૂન, કપાસ, અને બીજા કિમતી છોડવા વગડામાં ઊગે છે. પણ રાજ્ય વ્યવસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યુબિયાના અસલ વતની, ચાહુદી, અરબ, સ્ત્રીધી, વગેરે જાતો મળી જઈ હાલની વસ્તી થઈ છે. ઘણા ખરા લોક આમહારી બોલી બોલે છે, અને અધમ થયેલા રૂપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે.

(૩) બાર્બરી સંસ્થાનો.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આટ્લાન્ટિક મહાસાગર સુધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

ત્રિપોલિ, તુનિસ, આલ્જીરિયા, અને મોરાકો.

આર્કા સહિત ત્રિપોલિ અને ડ્રુજન નામે મોટો રણદ્વીપ જે હાકેમના તાબામાં છે તેને બે કહે છે, અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથ નીચે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું નામ ત્રિપોલિ છે.

તુનિસનો અધિપતિ પણ બે કહેવાય છે. પહેલાં તે એ જ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખણાયલું મોટું તુનિસ શહેર એ સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે કાર્થેજનું ખંડેર છે.

અલ્જીરિયા ક્રોન્સને તાળે છે. એના મુખ્ય શહેરનું નામ અલ્જીરિયા અથવા અલજીયર્સ છે. કાન્સ્ટન્ટીન કરીને બીજું મોટું નગર એ સંસ્થાનમાં છે.

મોરાકોના રાજાને સુલતાન કહે છે. એની રાજધાનીનું નામ મોરાકો છે, ફજ નામે મોટા શહેરમાં ચોપડીએનાં પૂઠાં વગેરે સારું સુંદર ચામડાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. એ ચામડાંને મોરાકો ચર્મ કહે છે. જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્ર-ધુનીને કિનારે તાંજીર અને તેતુવાન બંદરો છે; અને સ્યુતા નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિબ્રાલ્ટરની સામે છે. તેતુવાન બંદર તથા સ્યુતા ગઢ સ્પેન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર બાર્બરી સંસ્થાનોનો સુલક દક્ષિણે મોટાં રણમાં ધૂસેલા છે; એ સંસ્થાનો અને રણની વચ્ચે અદલસ પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—સિદ્રા અને કાબેસ.

મુખ્ય ભૂશિર—બોન અને સ્પાર્ટેલ.

અદલસ પર્વતની ઉત્તરનાં પ્રદેશમાં અનાજ પુષ્કળ પાકે છે, અને એ પહાડનાં ઢાળ ઉપર ખજૂરીઓ, આલીવ, અને મેવાનાં ગાડ ઉગે છે. બાર્બરી સંસ્થાનમાં ખનિજો પણ મસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, ચામડાં રૂપું, ગ્રાંબુ, મીઠું, ઇત્યાદિ.

એ સંસ્થાનોના રહેવાશી અરબ અને અરબને મળતી જાતોની એલાદ છે.

૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા.

બાર્બરી સંસ્થાનની દક્ષિણે મોટું રણ છે; અને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લખેલા દેશો છે:—

(૧) સેનિગાંબિઆ, (૨) ઉપલો ગિની, (૩) નીચલો ગિની, (૫) હાલંતાત ભૂમિ.

(૧) એ અર દેશોમાં સૌથી ઉત્તરે સેનિગાંબિઆ છે. એની પૂર્વે સીધી લોકનો સૂદાન દેશ છે.

સેનિગાલ અને ગાંબિઆ નદીઓનો જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિઆ. રિઓમાન્ડ કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિઆ અને સૂદાનની વચ્ચેના પહાડોમાંથી એ નદીઓ નીકળે છે.

સેનિગાંબિઆમાં વર્દ લૂશિર (કેપ વર્દ) છે. સર્વેથી પશ્ચિમમાં ગયલુ બિંદુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિઆમાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને બીજી સીધી કે અર્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઉપરાંત સેનિગાંલ નદીને આરે ફ્રાન્સનું સંસ્થાન છે તેની રાજધાનીને સાંગલૂઈ કહે છે. ગાંબિઆ નદીને કાંઠે ઇથ્રેજનું સંસ્થાન છે તેનું મુખ્ય નગર બાથર્સ્ટ છે. રિઓઆંદ નદી ઉપર પોર્ટુગાલનું સંસ્થાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગ્લાંડનું સિયરા લિઓન નામે સંસ્થાન છે. એના મુખ્ય શહેરને ફ્રીટૉન કહે છે. શુલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું છે. વહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા શુલામોની અહીં વસ્તી કરી છે.

(૨) સિએરા લિઓનથી લોપાજની લૂશિર સુધીની થીને ઉપલો ગિની દેશ કહે છે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગિનીનો અખાત છે. ઉત્તરમાં ઉપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે કાંગ પર્વત આવેલા છે, અને પૂર્વે જ મુલક છે તેની જોળ હજી કાંઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઉપલા ગિનીમાં માટી નદી એકજ છે. એન જોલિઆ કે નેજર કહે છે. એ સૂદાન દેશમાંથી આવે છે.

મુખ્ય અખાત—નૈજરના દ્વીપની એક પડખે બેનિ-

તનો અખાત છે ને બીજે પડખે વિઆફ્રાને અખાત છે. ત્રીજો ગિનીનો અખાત છે.

ઉપલા ગિનીનો જેટલો ભાગ દરિયા કાંઠે છે તેટલો જણાયલો છે, તેની પેલી મેરનો ભાગ હજી જણાયલો નથી. એ જણાયલો પ્રદેશ પશ્ચિમ લાણી નૈજર નદીના મુખ લગી પાંચથળ છે, પણ એ ભાગમાં પાક સારો થાય છે. નૈજરની અગ્નિ કાણમાં કામોડન પહાડનો આરંભ થાય છે, ને ત્યાંથી ફુગરાળો દેશ છે. કાંઠા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળે-લિબારિઆ પરગણું, એનું તાલુકા ગામ મનરોવિઆ છે. ધૂટેલા ગુલામોને વસવાને સારૂ અમેરિકાના કોઈ ગૃહસ્થોએ એ સંસ્થાન સ્થાપ્યું છે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગુલામનો વેપાર અટકાવવાને કાળે અંગ્રેજે કેટલાંક થાણાં ખેસાડયા છે. એમાંના એકને કેપ કોરટ કાસલ કહે છે. ગિનીના કિનારાના કોઈ ભાગને અનાજ આરો, હાથી દાંત આરો, સુવર્ણ આરો, અને ગુલામ આરો, એમ વેપારની જણસો પ્રમાણે કહે છે.

કાંઠાની સમીપ આવેલાં સીધી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં બે પ્રસિદ્ધ છે, એક આશાંતી લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની કૂમાસી નગર છે; બીજું દાહોમી. અણખરા દેશી રાજ્યો જંગલી છે.

(૩) નીચલો ગિની દેશ વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ ભૂશિરથી નીચો ભૂશિર તલક છે. એની પૂર્વ મર્યાદા પર આવેલા મુલકની હકીકત જણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી—કાંગો કે જેર.

પોર્ટુગાલનાં વિસ્તીર્ણ થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યો ઘણાં છે. પોર્ટુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ

સંત પૌલ દી લોઆન્દા તથા વેંગૂવિલા. એ કિનારો ગુલામના વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નકારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજ્જે એ વેપાર છે.

રોનિગાંબિઆ અને ગિનીની નિકાસ અનેક છે. સુવર્ણ રજ, હાથી દાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઇમારતી લાંકડાં, કૃળ, કોપરેલ, ચામડાં, મધ, ગ્રંદર, લાખ, કાચબાની ઢાલ, ચોખ્ખા, અને રૂ.

(૪) હાતંતાત દેશ—નીચલા ગિનીથી આરેંજ નદી સુધી એ દેશનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે.

એ દેશ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો વસે છે, તેઓમાં હાતંતાત સૌથી અધમ અવસ્થામાં છે. કાકર જાતને મળતી બીજી જાતો છે, તેઓ મુકાબલે ચઢતી સ્થિતિમાં છે.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેંજ નદી તથા તેને મળનારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થઇ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છે:—

દેશ.	રાજધાની.
(૧) કેપ કાલોનિ (કેપસંસ્થાન).	કેપ ટૌન.
(૨) કાફરારિઆ.	બતરવર્થ.
(૩) નાતાલ.	પીતર્મારિત્સર્ગ.
(૪) ફ્રૂલુ દેશ.
(૫) આરેંજ સંસ્થાન.	બ્લોમફોંતીન.
(૬) ત્રાંસવાલ સંસ્થાન.	પ્રિતોરિઆ,
કેપ કાલોની તથા નાતાલ એ ઇંગ્લાંડનાં વસાવેલાં	

વિશાળ સંસ્થાનો છે. સરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરે છે. નાતાળની દક્ષિણે કાફરારિઆ છે, અને ઉત્તરે ઝૂલુ દેશ છે; એ બંને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણીખરી જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેન્જ નદી ઉપરના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજા સત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વસેલા વલંદાના વંશજો રહે છે એ રાજ્યોને ઇંગ્લેન્ડે જીતી પોતાનાં સંસ્થાન બંનાવી દિધાં છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત બીજા નગરોમાં મુખ્ય ગ્રેટ્સ નગર, અને ફ્રિટ્ઝાવેથ બંદર કેપ કાલોનીમાં છે, અને દર્વાન (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—કેપ ગુડ હોપ ઇ. સ. ૧૪૮૩ માં બાર્થો લોમ્બુદિઆએ શોધી કહાડી; આગવલ્હાસ ભૂશિર.

મુખ્ય અખાત—તેબલ, ફાલ્સ, અલગોઆ, તથા ડીલાગોઆ

મુખ્ય નિકાસ—ઊન, ઝૂન, દાણા; શાહુમૃગનાં પીંછ, ચામડાં અને દ્રાક્ષનો દારૂ. નાતાલમાંથી ખાંડ અને હાથી દાંત. નાતાલ તથા વલંદાનાં બંને સંસ્થાનોમાં સોનું તથા હીસ જડે એવાં સ્થળો હમણાં માલમ પડ્યાં છે.

૪. પૂર્વ આફ્રિકા.

દક્ષિણમાં ત્રાંસવાલ સંસ્થાન અને ઝૂલુ દેશથી ઉત્તરમાં એદન અખાત સુધી પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના દેશ.

દેશોનાં નામ.	રાજધાની.
સોફાલા.	સોફાલા.
મોજાંબિક.	મોજાંબિક.
ઝાંજીબાર.	ઝાંજીબાર.
સોમાલી દેશ.
ગાલા દેશ.

એ દેશોમાંના સોફાલા અને મોઝામ્બિક પોર્ટુગલને તાબે છે; ઝાંઝુબારમાં સુસલમાન સુલતાનનો અમલ છે; અને છેલ્લા એ દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત ઝાંઝુબારમાં મોમ્બાસા નગર અને સોમાલીમાં વર્વરા બંદર, તથા એદનના અખાતને કિનારે ગાલા દેશમાં જૈલા બંદર છે.

સુખ્ય પર્વતો—એના પહાડો ઉત્તરમાં ગ્વાદાફુવી ભૂશિરથી દક્ષિણમાં કેપ શુડ હોપ સુધી કાંઠાને સમાંતર છે. એ સાંખા પર્વતોમાં સર્વેથી ઊંચો કિલીમાનજારો નામે છે. ઝાંઝુબાર અને મોટા સરોવરના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

સુખ્ય સામુદ્રધુની—મોઝામ્બીક નામે છે. તે મોઝામ્બીક પ્રાંત અને મોટા માદાગાસ્કર બેટની વચ્ચે છે.

સુખ્ય નદી—ઝામ્બેઝી, એ મોઝામ્બીકની સામુદ્રધુનીને મળે છે.

સુખ્ય ભૂશિર—ગ્વાદાફુવી, એ આફ્રિકાનું છેક પૂર્વ બિંદુ છે.

સુખ્ય દ્વીપો—ઝાંઝીબાર; એમાં ઝાંઝીબાર શહેર છે. માદાગાસ્કર; એટલી રાજધાનીનું નામ તાનાનારીબો છે. કોમોરુ દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. બુર્વો ક્રાન્નેસ કબજે છે; મોરિસ (રાજધાની પોર્ટલુઈ) તથા સૈચલ ઇંગ્લાંડને સ્વાધીન છે; સોકોટ્રા બેટ.

પૂર્વ આફ્રિકામાંની સોનું અને હાથી દાંત પર દેશ ખાતે ચઢે છે. એમાં ગુલામોનો વેપાર બહોળો ચાલે છે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું ઝાંઝુબારના સુલતાને ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યું છે. મોરિસ બેટમાંથી સરસ ખાંડ પર-દેશ મોકલવામાં આવે છે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ઘણા

વસેછે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય આફ્રિકાના સીધી લોક કરતાં ત્યાંના અસલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફરો તથા ઉત્તરના હુબશી લોકની પેઠે ચઢીઆતા છે.

૬. મધ્ય આફ્રિકા.

મધ્ય આફ્રિકાના ઘણા ભાગની હજી ભાળ લાગી નથી; તે પાણી નીચેના દેશો કહી શકાય:—

- (૧) સહરા કે મોટું રણ.
- (૨) સુદાન કે સીદી દેશ.
- (૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ.
- (૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ.

(૧) સહરા કે મોટું રણ બાર્બરી સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાય છે, ને પૂર્વમાં મિસરથી તે પશ્ચિમમાં આટલાં-ટિક સુધી ફેલાયલું છે. એ સહરામાં ઘણાક રસાળ અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણદ્વીપો છે. બાર્બરી અને સૂદાનની વચ્ચે ઊંટ વડે વેપાર ચલાવનારા વણજરાને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગે છે. એમાંના ફજાન નામે એક ટાપુ વિષે ત્રિપોલીના વર્ણનમાં કહ્યું છે. રણમાં વસનારા લોક અને બાર્બરીના લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મે મુસલમાન છે.

(૨) સૂદાન કે સીદી દેશ સહરાની દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે સેનિગાંબીઆથી તે પૂર્વમાં મિસરનાં કાર્દોફાન સુધી તેનો વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સૂદાનની હદ ઉપર ઉપલો ગિની દેશ તથા આફ્રિકા ખંડના મધ્યનો નહિ જણાયલો મુલક છે. સૂદાનમાં કેટલાક ફેશી રાજા છે; એમાંનાં જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ સેગો, તિમ્બક્ટૂ અને બોઆસ એ ત્રણે નૈજરને કાંઠે કે કાંઠાની પાસે છે; સાકાતુ; શાદ (ચાડ)

સરોવરને તીરે કૌકા; કાઠોંકાનને લગતો દારકુર પ્રાંત છે તેમાં કોવે શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજ્યએ હાલ જીતી લીધેલું સંભળાય છે.

સુખ્ય નદી—નૈજર છે. એનાં ખીન્તં નામ જાલિવા ને ક્વારા છે. કોંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સૂદાન અને ઉપલા ગિનીમાં થઈ ગિનીના અખાતને મળે છે. ડાબે કાંઠે નૈજરને મળનારી શાદા નદી છે.

સુખ્ય સરોવરનું નામ ચાડ છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવે છે.

સુખ્ય પર્વત—કોંગ પર્વત એ સૂદાનને સેનિગાંબિઆ તથા ઉપલા ગિનીથી જુદો પાડે છે. સૂદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળની થડમાં આલાંટિકા પહાડ છે.

સીધી લોકનું મૂળ સ્થાન સૂદાન દેશ છે. એ લોક બહુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ઘણાક મુસલમાન થવા લાગ્યા છે.

(૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ—સૂદાનની દક્ષિણે અબ્બડયું રણ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જાંજીબારની વચ્ચેના મુલકમાં ઘણાં વિશાળ સરોવરો કુપ્તાન સ્પીકને જડ્યાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન તે પામ્યો. તે નદી એ સરોવરમાંથી નીકળે છે. પૂર્વે એ બિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરોવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં વિક્ટોરિઆ ન્યાંજા તથા આલ્બર્ટ ન્યાંજા; દક્ષિણમાં તાંગાનિકા. મોટી કે ઘોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્ટોરિઆન્યાંજામાંથી થાય છે. ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્ટન્યાંજામાં દાખલ થઈ ખીજ મેર નીકળે છે; ને ગોંઠકોરોની ઉત્તરે થઈ મિસરના મુલકમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ ભાગમાં સીધી લોક વસે છે. હાથીદાંત વેહારવાને જાંજીરથી અરબ વેપારીઓ ત્યાં જાય છે.

(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ—એમાં ઘૂસીને દાક-તર લિવિંગસ્ટને હાલમાં માંહેલા ભાગની તપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં મોટાં સરોવરોથી દક્ષિણમાં આરેન્જ નદી લગી છે; પૂર્વે મોઝમ્બીક, સોફાલા અને ત્રાંસવાલ સંસ્થાન, પશ્ચિમે પોર્ટુગાલનાં થાણાં અને હાત-ન્તાત દેશ સુધી.

એમાં જાંબેજી નદી છે, તે ઘણે દૂર સુધી વહેતી જઈ પૂર્વ આફ્રિકામાં જાય છે અને હિન્દી મહાસાગર મળે છે. જામ્બેજીને મળનારી સવથી મોટી નદી ચોબ છે.

મુખ્ય સરોવર—ન્યાસા છે. એમાંથી શીરે નદી નીકળી જામ્બેજીને મળે છે.

એમાં વસનારી જાતોમાં સર્વોપરિ એશુઆના લોક છે, ને તેઓ કાકરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં કુરુમાન કે લાસાકૂ અને કોલોબેંગ ઉત્તરમાં લિન્યાંતી.

૬. આફ્રિકાના દ્વીપો.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જણાવી ચૂક્યા છીએ. (વ આફ્રિકાનું વર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે આજોરેજ, મહીરા, કનેરી, અને કેપ હી વર્ડે દ્વીપો છે. (રૂપેન અને પોર્ટુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એજ તીરે ગિનીના અખાતમાં ફર્નાદોપો તથા અનાબોન રૂપેનને હવાલે છે. પ્રિન્સ ટાપુ તથા સેંટ ટામસ પોર્ટુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આટલાંટિકમાં આસેન્શન તથા સેંટ હેલીના ઇંગ્લાંડને તાબે છે.

પ્રકરણ ૬ ટું.

અમેરિકા સ્વંદ.

અમેરિકા ખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર, પૂર્વ આટલાંટિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કોણની પાસે એશિયા ખંડ છે. એ ખંડની વચ્ચે બેહરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના બે ભાગ કરાય—ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા. પાનામાની સંયોગીભૂમિથી એ બે સંધાયેલા છે.

ઉત્તર અમેરિકા.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેહરિંગની સામુદ્રધુની અને પાસિફિક મહાસાગર; દક્ષિણે પાસિફિક મહાસાગર અને પાનામાની સંયોગીભૂમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકોના અખાત તથા આટલાંટિક મહાસાગર.

ઉત્તર અમેરિકાના દેશો.

- (૧) કાનડા ફ્લોરો.
- (૨) યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સ (બેડાયલાં સંસ્થાનો.)
- (૩) મેક્સિકો.
- (૪) મધ્ય અમેરિકા. એમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડ્યું છે. ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ સાંકડી પટ્ટી છે.

મુખ્ય પર્વત—રાફી પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ પડેલો છે.

ઘણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું ખ્યાન આગળ કરવામાં આવશે.

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે કારીબિયન સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—પૂર્વે* અમેરિકામાં ઇન્ડિયન લોક વસતા; પણ ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસને એ ખંડ જડ્યો ત્યાર પછી યુરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી સંખ્યાએ કરીને એ જૂની પ્રજા ક્ષય પામી છે. કાનડામાં અને યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સમાં વસેલા યુરોપી લોક ઘણું કરીને ઇંગ્રેજી ભાષા બોલે છે, ને પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્ગ પાળે છે; અને અમેરિકાના બાકીના ભાગમાં જઈ વસેલા લોક ઘણું કરીને સ્પેન કે પોર્ટુગાલની બોલી બોલે છે (આઝિલમાં પોર્ટુગાલની ને બાકીના ભાગમાં સ્પેનની), અને રોમન કાથોલિક પંથને માને છે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતોમાં ઇંગ્રેજ વસ્યાછે, અને આઝિલમાં પોર્ટુગાલથી તથા બાકીના દેશોમાં સ્પેનથી ગયલા લોક વસ્યા છે. અમેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા મળસત્તાક છે.

કાનડા ઇલાકા.

વાયવ્ય કોણુનો મુલક પહેલાં રૂશિયાને તાબે હતો તે તેણે હાલ યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સને વેચાતો દીધો છે; એ બાદ કરતાં બાકીનો ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઇલાકામાં છે.

એમાં સાત પ્રાંત છે. આન્ટારિઓ, † ક્વિબેક ‡ નોવાસ્કો-

* આ કલમ ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડે છે. † એનું જૂનું નામ ઉપલો કાનડા. ‡ એને પહેલાં નીચલો કાનડા કહેતા.

શિઆ, ન્યૂબ્રન્સ્વિક, માનિટોબા, બ્રિટિશ કોલમ્બિઆ અને પ્રિન્સ એડ્વર્ડ બેટ. આ સાત પ્રાંત અને ખીજા બે મહાલ (જેની રાજ્ય રચના હજી કરી નથી તે) ઇંગ્લાંડની રાણીએ ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલતા હાથ નીચે છે. ઓટાવા શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત—રાકી પર્વત ઉત્તર મહાસાગરથી માંડીને યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સની સરહદ સુધી કાનડા ઇલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલો છે.

મુખ્ય નદીઓ સેન્ટ લારેન્સ આટલાન્ટિકને મળે છે. માકેન્ઝી ઉત્તર મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય સરોવર સુપીરીઅર, હુરોન, ઈરી, અને આંટારિઓ. એ છેલ્લું કાનડા અને યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સની વચ્ચે છે. ખીજાં મોટાં સરોવરો વિનિપેગ, ગ્રેટ સ્લેવ, ગ્રેટ બેર ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને અખાત—બાફિન ઉપસાગર ગ્રીનલાંડની પશ્ચિમે છે; હડ્સન ઉપસાગર કાનડા ઇલાકાની ઉત્તરે છે; ફન્ડી ઉપસાગર, ન્યૂબ્રન્સ્વિક તથા નોવાસ્કોશિઆની વચ્ચે છે. સેન્ટ લારેન્સ અખાત, કાનડા ઇલાકાની અને ન્યૂફ્રાન્ડલાંડ બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—બેલીઅલ ન્યૂફ્રાન્ડલાંડ બેટ અને ખંડના ઇશાન કોણ (લાબ્રડોર) ની વચ્ચે છે; ડેવિસ, આર્ક્ટિક અને આટલાન્ટિકને સાંધે છે; બારો તથા સ્મિથ એ બે આર્ક્ટિક અને ઉત્તર ભણીના દરિયાને જોડે છે; હડ્સન આટલાન્ટિક અને હડ્સન ઉપસાગરને સાંધે છે; એ વિના ખીજી ઘણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચડલી અને સેબલ.

મુખ્ય દ્વીપકુટ—નોવાસ્કોશિઆ એ કાનડા ઇલાકાના અગ્નિ કોણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સ એડવર્ડ બેટ; એ વધે ઉપર કહેલું છે. વોનકૂવર બેટ એ બ્રિટિશ કોલમ્બિયાના નૈર્ઝત્ય કોણમાં છે, ને જુઆન ડી કુકા નામે સામુદ્રધુની એને યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સના મુલકથી અળગો પાડે છે; આંતિકાસ્તિ એ સેન્ટ લારેન્સ નદીના મુખની બહાર છે; કેપ બ્રિટન બેટ એ પ્રિન્સ એડવર્ડ બેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા અગત્યના બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—આંટારિઓ પ્રાંતમાં ઓટાવા નદીને તીરે ઓટાવા શહેર છે, તથા આંટારિઓ સરોવરના તટ પર ટોરંટો; કિવબેટ પ્રાંતમાં ઓટાવા અને સેન્ટ લારેન્સ નદીઓના સંગમ પર માંટ્રિયાલ તથા સેન્ટ લારેન્સ નદીને કાંઠે કિવેક શહેર ન્યૂબ્રન્સ્વિક પ્રાંતમાં સેન્ટ જાન અને નોવાસ્કોશિયા પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ બંદર. એ બંદર અંગ્રેજી વહાણના લશ્કરનું એક થાણું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કાટ, માછલાં, ચામડાં તથા સંલોમચર્મ. બ્રિટિશ કોલમ્બિયામાં મસ સોનું નીકળે એવી ખાણો છે.

(૨) યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ.

દુનિયાનાં મોટાંમાં મોટાં રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય ગણાય છે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થએલા બાર મહાલ છે. એ સંસ્થાનો અને મહાલો કાનડા, ઇલાકાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આટલાંટિકથી પાસિફિક સુધી છે. આ વિશાળ મુલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કોણ ઉમેરાયો છે. એ પ્રદેશ પ્રથમ રૂશ દેશને હાથ હતો.

મુખ્ય પર્વતો—પાશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડુંગરાની ઓળ છે, અને ત્યાંથી વધારે માંહેલી તરફ કાનડામાંથી આવતા

રાક્ષી પર્વત છે તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેન્ટ લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખાત સુધી અલિગાની પહાડની ઓળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—મિસિસિપી. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઅર સરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાય છે. દક્ષિણ લાણી વહેતાં તેમાં રાક્ષી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી મિસૂરી નદી તથા અલીગાની પહાડમાંથી નીકળનારી ઓહિઓ નદી ભેગી થાય છે. મેક્સિકો અખાતને મળતા પહેલાં લાલ અને ખીણ નદીઓનો સંગમ તેની સાથે થાય છે. રિઓ ગ્રાંડ ડલ નાર્ટ નામે ખીણ મોટી નદી રાક્ષી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરે છે. એની ઉત્તર સીમા સેન્ટ લારેન્સને સ્પર્શ કરે છે. યુકોન નદી કાનડા ઇલાકામાં ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણનો જે મુલક આ રાજ્યને તાળે છે તેમાં વહે છે. એમાં ખીણ ઘણી નદીઓ છે. રિઓ કોલોરાડો એ કાલિફોર્નિઆના અખાતને મળે છે; હડસન નદી, ડેલાવેર નદી, સસ્કેહાના નદી, કનેક્ટિકટ નદી, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય સરોવરો—મિચીગન એ કાનડાના હુરોન તથા સેન્ટ લારેન્સનાં કાંઠાના ખીજાં સરોવરને મળે છે; સાલ્ટ સરોવર એ રાક્ષી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—ડેલાવેર અને ચેસાપીક.

મુખ્ય ભૂશિરો—પૂર્વમાં કાઢ, હાટેરાસ અને સેબલ તથા પશ્ચિમ કિનારો ફ્લાટરી.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—અગ્નિ કોણમાં ફ્લોરિડા, એની એક પાસે આટલાંટિક છે અને ખીણ મેર મેક્સિકો અખાત છે; વાયવ્યકોણમાં આલિયાસ્કા.

મુખ્ય દ્વીપો—લાગ ગ્રેટ, એ ન્યૂ યાર્કની પૂર્વે છે; આલ્ફરેડ ટાપુઓ, એ આલિયાસ્કાના નૈર્ઋત્ય કોણમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—વાશિંગ્ટન એ રાજધાની પોટોમાક નદી ઉપર છે; ન્યૂ યાર્ક; બ્રૂક્લિન; ફિલાડેલ્ફિઆ; મિસૂરી નદીને તીરે સેન્ટ લુઈસ; મિચીગાન સરોવરને કાંઠે ચિકાગો; બાલ્ટિમોર; બોસ્ટન; મિસિસિપી નદીપર ન્યૂ આર્લીઅન્સ; કાલીફોર્નિયામાં સાન્ ફ્રાન્સિસ્કો, એ વિના ખીખાં ઘણાં નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, તમાકુ, ચોખા વગેરે અનાજ-વર્જિનિઆ પ્રાંતોના તમાકુ અને જર્જિઆ તથા કારોલૈના પ્રાંતોના ચોખા વખાણવા જોગ સરસ છે.

કાલિફોર્નિઆની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી સોનું પુષ્કળ નીકળે છે, અને ઘણાં ખરાં સંસ્થાનોમાં કોયલા, લોહું ઇત્યાદિ જડે છે.

(૩) મેક્સિકો.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને બે મહાલ છે.

એ રાજધાની પાશ્ચિમ હદ ઉપર પાસિફિક મહાસાગર છે અને પૂર્વ સીમાએ મેક્સિકો અખાત છે. એની ઉત્તરે યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ છે, અને દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે.

મુખ્ય પર્વત—રાફી પહાડ એ યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સમાંથી ચાલ્યો આવી મેક્સિકોના અંત સુધી ગયો છે.

મુખ્ય નદી—રિઓ ગ્રાંડલ નાર્ટ, એ મેક્સિકો અખાતમાં જાય છે.

મુખ્ય અખાતો—પૂર્વે મેક્સિકો અખાતો અને પશ્ચિમે કાલિફોર્નિઆ, અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—યૂકાટાન, મેક્સિકો અખાત અને

કારિબિઅન સમુદ્રની વચ્ચે છે; નીચલો કાલિફર્નિઆ, એ કાલિફર્નિઆ અને પાસિફિકની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—મેક્સિકા, એ રાજધાની છે; વેરાક્રુઝ અને ટામ્પિકો એ નગરો મેક્સિકો અખાતને કાંઠે છે; આકાપુલ્કો અને ઘીનાં શહેરો મહાસાગરને કિનારે છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, તાંબું, કીરમજ, ગળી, ચામડાં, મહોગની નામે લાકડું તથા ઘીજી જતનાં લાકડાં.

(૪) મધ્ય અમેરિકા.

મેક્સિકોની દક્ષણે મધ્ય અમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને એક અંગ્રેજી સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
(૧) ગ્વાટેમાલા.	નવું ગ્વાટેમાલા.
(૨) હંમેજનું હાંદૂરાસ.	બેલીઝ.
(૩) હાંદૂરાસ.	કોમાયાગુવા.
(૪) સાન્સાલ્વાડોર.	સાન્સાલ્વાડોર.
(૫) નિકારાગુવા.	માનાગવા.
(૬) કોસ્ટારિકા.	સાંજોસે.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય સરોવર નિકારાગુવા છે.

મુખ્ય અખાત—હાંદૂરાસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગળી, કીરમજ, અને ખૂન દાણા.

(૫) દ્વીપો.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યાર સુધી આપ્યાં નથી તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ગ્રીનલેન્ડ અમેરિકાની ધશાને છે. એ દ્વીપ ડેન્માર્કના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ ખેટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલમ પડ્યું છે

કે એ દ્વીપ છે. બેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી બાશ્ચિન ઉપસા-
ગર સુધી વહાણો જઈ શકે છે, પરંતુ પુષ્કળખરફ હોવાથી
માર્ગ વિકટ છે.

(૨) ન્યૂ ફૌંડલાંડ કાનડા ઇલાકાની પૂર્વ છે. એ બેટ
ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શહેર સેંટ જાન છે.

ન્યૂ ફૌંડલાંડમાં મુખ્ય ભૂશિર રેસ છે. ન્યૂ ફૌંડલાંડના
કાંઠાપર જેટલાં માછલાં જડે છે તેટલાં આખી દુનિયામાં
બીજે કોઈ ઠેકાણે જડતા નથી.

(૩) વેસ્ટ ઇન્ડિઆ દ્વીપો એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે
પાડયા છે:—બહામા દ્વીપો, એમાં ગ્રેટ બહામા, ન્યૂ પ્રાવિડેન્સ
અને સાન્સાલ્વાડોર મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઇંગ્રેજને તાબે છે.
તેઓની સંખ્યા આશરે ૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર
નાસ્સૌ છે તે ન્યૂ પ્રાવિડેન્સમાં છે.

મોટા આંટિલીસ, એમાં ક્યૂબા, જમેકા, હાઈટી કે
સાનડોમિંગો અને પોર્ટોરિકો નામે મોટા ટાપુઓ છે.
ક્યૂબા સ્પેનના તાબામાં અને જમેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે.
ક્યુબાનું મુખ્ય શહેર હાવાના છે, અને જમેકામાં મોટામાં
મોટું શહેર કિંગ્સ્ટન છે.

નાના આંટિલીસ કે વિંડવર્ડ દ્વીપો અને લીવર્ડ દ્વીપો.
એમાંના ઘણા ખરા ઇંગ્લાંડ, સ્પેન કે ફ્રાન્સના તાબામાં
છે. એ બેટ સમૂહોમાં નાના આંટિલીસ વધારે અગત્યના
છે. નાના આંટિલીસમાં મુખ્ય બેટ ટ્રિનીડાડ અને
ટ્રાબેંદોજ (ઇંગ્રેજના) અને માર્ટિનીક તથા ગ્વાડેલૂપ
(ફ્રેંચના) છે.

મુખ્ય નિકાસ--ખાંડ, ખૂન, દાણા, તમાકુ, આદુ, રૂ,
ઇત્યાદિ. (૪) બર્મ્યુડા. એ આશરે ત્રણસેં દ્વીપોનો સમૂહ

યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સને પૂર્વ કાંઠે આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્લેન્ડને તાળે છે.

દક્ષિણ અમેરિકા.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગી ભૂમિ વડે દક્ષિણ અમેરિકા સંધાયેલો છે. દક્ષિણ અમેરિકાની ખીણ બધી બાજુએ પાણી છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વ આટ્લાંટિક મહાસાગર, પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર છે. એના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કોલંબિઆ.	(૭) બોલિવિઆ.
(૨) વેનેઝૂઇલા.	(૮) ચિલી,
(૩) એક્વાડોર.	(૯) લાપ્લાટા.
(૪) ગિયાના.	(૧૦) પારાગુવાઈ.
(૫) બ્રાજિલ.	(૧૧) ઉરુગુવાઈ.
(૬) પેરુ.	(૧૨) પાટાગોનિઆ.

અને દક્ષિણ દ્વીપો.

મુખ્ય પર્વત—આંડેઝ, એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ બાજુએ છેડા સુધી પથરાયેલા છે.

મુખ્ય સમુદ્ર—કારિબિયન છે; તે વેસ્ટ ઇન્ડિઆ દ્વીપો અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

(૧) કોલમ્બિઆ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની બોગોટ્ટા છે.

મુખ્ય નદી—માગડાલેના છે. એ નદી આંડેઝ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો તથા અખાત—કારિબિયન સમુ-

દ્રમાં હારિઅન અખાત અને પાસિફિક મહાસાગરમાં પાનામા ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં પાનામા શહેરથી સંયોગી ભૂમિની ખીણ બાજુએ આસ્પિન્વાલ સુધી રેલવે બાંધી છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩, રબર, ગળી, અને પેડૂ આડની છાલ.

(૨) વેનેઝુઈલા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર કારાકાસ છે.

મુખ્ય નદી—ઓરિનોકો આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનેઝુઈલા છે. તે કારિબિઅન સમુદ્રમાં પડે છે.

મુખ્ય સરોવર—મારાકાઈબો છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩ છે.

(૩) ઇકાદોર.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની કોટો છે.

મુખ્ય પર્વત—કોટોપાહી અને ચિંબોરોથો આંડેજમાં છે.

મુખ્ય અખાત—ગ્વાયાક્વિલ એ પાસિફિકની શાખા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાળિયેર, રબર અને પેડૂ આડની છાલ.

(૪) ગિયાના.

એ દશના ત્રણ ભાગ કયા છે. (૧) હંમેજ તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની જાર્જટૌન છે; (૨) વલંકા તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની પારામારીબો છે; (૩) ફ્રેંચ તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની કાય્યેન છે.

મુખ્ય નદીઓ—એસકિબો અને સૂરિનામ.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દાડ, ગોળ, બૂન દાણા, મરચાં, તેલનો, વસાણા, રૂ, ઇત્યાદિ.

(૫) બ્રાજિલ.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

આબ્જિલનું મુખ્ય શહેર રિઓડેજાનેરો વશાળ ખંદર છે. બીજાં મોટાં શહેરો—બાહિયા કે સાન્સાલ્વાડોર આલ-સેંટ ઉપસાગરમાં ખંદર છે; અને રીસૈફ કે પેરનામ્બુકો આફ્રિયાની ઉત્તરે ખંદર છે.

મુખ્ય નદી—આમાજોન છે. દુનિયામાં મોટામાં મોટી નીલ નદીથી માત્ર એ ઉતરતી છે. આંડેજ પર્વતમાંથી નીકળી એ નદી આટલાંટિક મહાસાગરને મળે છે. ટોકાં-વિન્સ, સાનફ્રાન્સિસ્કો ઇત્યાદિ બીજી નદીઓ છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સેંટ રાફ.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

(૬) પેરુ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર લીમા છે. બીજાં મોટાં શહેરો—કુથકો પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજ-ધાની; કાલવ લીમાનું ખંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—આંડેજ.

મુખ્ય સરોવર—ટિટિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—શુવાનો,* સુરોખાર, આલપાકા નામે ઘેટાનું બિન, ઇત્યાદિ. આબ્જિલની પેઠે પૈરમાં ધાતુની ખાણો યુક્ત છે.

* પૈરની પાસેના બેટાને કાંઠે હુગાર જડે છે તેને શુવાનો કહે છે. એ હુગાર બેતરેમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં આવે છે.

(૭) બોલિવિઆ.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર ઓરો છે. લાપાથ અને ચૂકીસાકા (અથવા સુક્રે) મોટાં શહેરો છે. પોટોસીમાં રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—આંડેજ. એનાં ઊંચાં શિખર સોટારા, રિલિમાન, ઈત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરેવર—ટિટિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, પેરૂની છાલ, નાજિએર, ખૂન દાણા, આલપાકા, તાંબું, કલઈ, અને બીજી કાચી ધાતુ.

(૮) ચિલી.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની સાંટિયાગો હે ચિલી છે. બાલપારૈસો મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—આંડેજ.

મુખ્ય દ્વીપો—ચિલો અને જુઆનફર્નાન્ડિઝ.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂપું, ઘઉં, રૂ, અને ઊન.

(૯) લાપ્લાટા કે આર્જેન્ટીન રાજ્યસમુદાય.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર બુએનોસયર્સે રીઓડે લાપ્લાટા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—પારાના રીઓ હે લાપ્લાટમાં પડે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરબી.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની આસેન્શન પારાશુ-વાઈ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—પારાના અને પારાગુવાઈ, એ દેશની પૂર્વે અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈર્ઋત્ય કોણમાં એ બે નદીઓનો સંગમ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—ચા, ચામડાં, અને તમાકુ.

(૧૧) ઉરુગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર માન્ટોવિડિઓ રીઓ ડે લાપ્લાટાના મુખની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી—ઉરુગુવાઈ એ રીઓ ડે લાપ્લાટાને મળે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં, ચરખી, હાડકાં, ઊન, અને બકરાંના માંસનું સત્વ.

(૧૨) પાટાગોનિઆ અને દક્ષિણ દ્વીપો.

પાટાગોનિઆને ચિલી દેશ પોતાના તાબાનો ગણે છે તેમાં જંગલી લોક સિવાય બીજી વસ્તી નથી.

દક્ષિણના દ્વીપો—ટેરા ડેલ ફુગો, સ્ટેટન દ્વીપ, ફાક્લાંડ દ્વીપો, અને દક્ષિણ જાર્જિઆ. ટેરા ડેલ ફુએગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે. એ ટાપુઓ અને પાટાગોનિઆના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે માગેલન ની સામુદ્રધુની છે. ફ્રાંક્લાંડ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સદરહુ દ્વીપોની પેઠે એમાં પણ વસ્તી થોડી જ છે.

ટેરા ડેલ ફુએગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં હાર્ને બૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. હાર્ને બૂશિરની પાસેનો દરિયો તોફાની છે, તેથી આટલાંટિક મહાસાગરમાંથી પાસિફિક મહાસાગરમાં જે વહાણો જાય છે તેઓ કોઈ કોઈ વાર માગેલન સામુદ્રધુનીમાં થઇને જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઓશિઆનિઆ.

પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા ઘણાક દ્વીપો ઓશિઆન

નિઆમાં આવેલા છે. એ સિઆનિઆના આર ભાગ થઈ શકે—૧. મલય દ્વીપો, ૨. આસ્ટ્રેલેશિઆ, ૩. મિઝોનેશિઆ, ૪. પોલિનેશિઆ.

૧. મલય દ્વીપો.*

એનું ખીબું નામ પૂર્વમલય કે હિંદી આર્કિપેલેગો કહે છે. એ એ સિઆનિઆનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ સિવાય મલય ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છે:—

સમૂહ.

- (૧) સંડા દ્વીપો.
- (૨) બોર્નિઓ સમૂહ.
- (૩) સેલેબીસ સમૂહ.
- (૪) મોલુક્કા અથવા

મુલ્ય દ્વીપો.

- સુમાત્રા અને જાવા.
- બોર્નિઓ.
- સેલેબીસ.
- આન્ડોમના.

મસાલાના દ્વીપો.

- (૫) ફિલિપ્પાઇન દ્વીપો.
- લુક્સોન.

એ દ્વીપોની વસ્તીનો મોટો ભાગ મલય લોકોનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રસાળ છે. સર્વ જાતના મસાલા કે તેજના, ખાંડ, ખૂન દાણા, ડાંગર, ગળી અ તમાકુ પુષ્કળ થાય છે.

(૧) સંડા દ્વીપો—મલય દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે સુમાત્રા બેટ મલય દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે. (હિંદી ચીન ભુઓ.) એની અને મલય દ્વીપકલ્પની વચ્ચે મલાકાની સામુદ્ર-ધુની છે એ બેટના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંના એકીન અને સિઆક મોટાં છે. પરંતુ ઘણા ખરો બેટ વલંદાને તાબે છે. વલંદા લોકોનાં મુખ્ય શહેર પડાંગ અને બેન્કુલીન છે.

* ઇંગ્લેન્ડમાં એનું નામ મલયેશ્યા પર્યું છે.

જાવાનો રસાળ ખેટ સુમાત્રાની અગ્નિ કાણુમાં છે. એ છે દ્વીપોની વચ્ચે સંડાની સામુદ્રધુની છે. જાવા ખેટ વલંદાના તાબામાં છે. એ લોકની રાજધાની બાટેવિઆ છે.

સંડાદ્વીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં પોર્ટુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) બોર્નિઓ સમૂહ—એ સમૂહમાં મોટામાં મોટો બોર્નિઓ ખેટ છે. એ ખેટનો ધણો ખરો ભાગ વલંદાને તાબે છે, પરંતુ સારાવાક પ્રાંત અને ઉત્તરે બોર્નિઓ કરબાની પાસેનો લાબુઅન ખેટ અંગ્રેજને તાબે છે.

(૩) સેલીબીસ સમૂહ—એ સમૂહમાં સૌથી મોટો સેલીબીસ વલંદાને તાબે છે. મીનાહો અને મક્કાસર મુખ્ય શહેરો છે.

(૪) મોલુક્કા અથવા મસાલાના વેટ—એમાં ઘણાખરા દ્વીપો પણ વલંદાના તાબામાં છે. નાનો આમ્બોયના ખેટ વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) ફિલિપૈન દ્વીપો—એ મલય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તરે છે. એમાંના ટાપુ સ્પેનના તાબા નીચેથી નીકળી ગયા છે. મુખ્ય ખેટ લૂસોનની રાજધાની માનિલા છે.

આસ્ટ્રેલેશિઆ.*

આસ્ટ્રેલેશિઆ આશિઆનિઆનો નૈઋત્ય ભાગ છે. એના મૂળ વતનીઓના કાળા રંગપરથી એને મીલનેશિઆ પણ કહે છે. એ લોક મલય લોકથી લિપ્ત છે. આસ્ટ્રેલેશિઆમાં આસ્ટ્રેલિઆ, ટાસ્માનિઆ, ન્યૂ જીલાંડ, ન્યૂ ક્વાલેડોનિઆ, ન્યૂ હેબ્રેડીઝ, ફીજી દ્વીપો, સાલોમાન, વેટ, ન્યૂ બ્રિટન, ન્યૂ ઈર્લેન્ડ, ન્યૂ ગિની, ઇત્યાદિ આવેલા છે. એમાંના પહેલા

જાણીમાં અંગ્રેજ વસે છે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ લોકો પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યો છે, તેમ અહિં પણ કીધું છે.

આસ્ટ્રેલિઆ—એને અસલ ન્યૂ હોલાંડ કહેતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટો ખેટ છે. એને કોઈકોઈવાર ખંડ કહે છે. એનું ક્ષેત્રફળ યૂરોપના ક્ષેત્રફળથી ૫ કહેવાય છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—ટારેસ એ આસ્ટ્રેલિઆ અને ન્યૂગિનીની વચ્ચે છે; અને વાસ સામુદ્રધુની આસ્ટ્રેલિઆને ટાસ્માનિઆથી જુદો પાડે છે.

મુખ્ય અખાત—ઉત્તરે કાર્પેટારિઆ અને દક્ષિણે આસ્ટ્રેલિયન વાઈટ.

મુખ્ય સમુદ્ર—કોરલ સમુદ્ર, આસ્ટ્રેલિઆના ઇશાન કાંઠાની અને સાલમાન દ્વીપ, ઈત્યાદિની વચ્ચે છે. 'કોરલ'નો અર્થ પરવાળાં છે. સાગરનું એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે દરિયાને તળીએથી નાનાં નાનાં જીવડાંઓ ધીમે ધીમે પરવાળાના ટેકરા બાંધે છે.

આસ્ટ્રેલિઆ ઇંગ્લાંડને તાબે છે. ત્યાંના મહારાજાએ નીમેલા ગવર્નરોના તાબા હેઠળ એનાં જુદાં જુદાં પાંચ સંસ્થાનો કર્યા છે, તેઓમાં અંગ્રેજ વસે છે. એ પાંચ સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
ક્વીન્સલેન્ડ.	ત્રિસ્વેન.
ન્યૂ સૌથ વેસ્ટ.	સિડની.
વિક્ટોરિયા.	મેલબોર્ન.
દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિઆ.	આડેલેડ.
પશ્ચિમ આસ્ટ્રેલિઆ.	પર્થ.

આસ્ટ્રેલિયામાં બહોળો વેપાર ચાલે છે. મુખ્ય નિકાસ

બિન, સોનું, તાંબું, કલઈ, ચીમું, તેલ, ઘરબી, ચામડાં; ફાંડ, ધાન્ય, ઇત્યાદિ છે. આસ્ટ્રેલિઆમાંથી સરસ ઘોડા ભરત ખંડમાં આવે છે.

(૨) ટાસ્માનિઆ—એને અસલ વાન્ હીમન્સ લાંડ કહેતા, એની અને આસ્ટ્રેલિઆની વચ્ચે ખાસ સામુદ્ર-ધુની છે. મહારાજાએ નીમેલા ગવર્નરના તાબા હેઠળ ટાસ્માનિઆ ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર હોવાર્ડ ટૌન છે.

મુખ્ય નિકાસ—બિન.

(૩) ન્યૂ જીલાંડ—એ ઇંગ્લાંડ તાબાનું સંસ્થાન છે. આસ્ટ્રેલિઆના અગ્નિ કોણમાં આવેલા એ મોટા અને નાના નાના ઘણા દ્વીપોનું એ સંસ્થાન ખાનાવ્યું છે. ઉત્તર દ્વીપમાં વેલિંગ્ટન મુખ્ય શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—બિન અને સોનું.

ન્યૂ જીલાંડમાં મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઝાઝી છે, તેમને માઓરી કહે છે. આસ્ટ્રેલેશિઆના બીજા મૂળ રહેવાશીઓથી તેઓ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને મલય લોકને મળતા આવે છે. ઘણા માઓરી લોક ખેતી કરે છે, અને કેટલાક બીજા ઉદ્યોગ કરે છે.

આસ્ટ્રેલેશિઆ માંહેલા બીજા દ્વીપો વિષે થોડું જ કહેવાનું છે. કેટલાક દ્વીપોના રહેવાશીઓને પાહરીઓએ સુધાર્યા છે; પરંતુ બીજા ટાપુઓમાં માત્ર જંગલી લોક વસે છે, અને તે ટાપુઓ વિષે હજી સુધી પૂરી તપાસ થઈ નથી. ન્યૂ ક્યુલેડોનિઆ ફ્રાન્સના તાબામાં અને ફ્રીજિ તથા બીજા દ્વીપો ઇંગ્લાંડના તાબામાં છે. ન્યૂ ગિની (અથવા પાપુવા) નામે મોટા ખેટના કેટલાક ભાગ પર વલંડા રાવો

કરે છે. અહિંથી એ લોક પીછાં, તેજના છીપો, સુંદર લાકડાં, ઇત્યાદિ લાવે છે.

મિક્રોનેશિઆ.

મિક્રોનેશિઆ* એ એશિઆનીઆના ઇશાન કાણુમાં છે. એમાં નાના નાના દ્વીપોના ઘણા સમૂહ છે તેઓ પાસિફિક મહાસાગરમાં પથરાયલા છે.

મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) બોનિન દ્વીપો જાપાનની દક્ષિણે.

(૨) લાટ્રોન કે મારિયાન દ્વીપો ફિલિપ્પીનની પૂર્વે.

(૩) પેલૂ અને કારોલૈન દ્વીપો લાટ્રોનની દક્ષિણે.

(૪) માર્શલ દ્વીપો કારોલૈન દ્વીપોની પૂર્વે.

(૫) સાન્ડવિચ દ્વીપો. આ સમૂહનો હાવાઈ બેટ મિક્રોનેશિઆમાં સૌથી મોટો છે. સાન્ડવિચ ટાપુઓનું મુખ્ય શહેર હોનોલૂલૂ છે. તે ઓઆહૂ બેટમાં છે.

મિક્રોનેશિઆ માંહેલા ટાપુઓની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લાટ્રોન ટાપુઓ સ્પેનને તાબે છે. ત્યાંના રહેવાશીઓ સ્પાનિઅર્ડોની ઓલાદના છે, પરંતુ બીજા ટાપુઓમાં મુખ્યત્વે મલય વંશના લોક વસે છે. એ લોક પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ યરોપ અને અમેરિકાના લોકના સહવાસથી ધીમે ધીમે સુધરતા ગયા છે, સાન્ડવિચ ટાપુઓના રાજ્યે તથા તેની પ્રજાની મોટી સંખ્યાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે.

પાલિનીશિઆ.

પાલિનીશિઆ§ અથવા દક્ષિણ સાગરના દ્વીપો એશિ-

એટલે નાના દ્વીપો. § ઘણા કે અસંખ્ય દ્વીપો.

આનીઆના અગ્નિ કોણમાં છે. પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધી એ ટાપુઓના મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે:--

- (૧) ફેંડલી દ્વીપો.
- (૨) સામો અથવા વહાણવટીઓના દ્વીપો.
- (૩) કૂક દ્વીપો.
- (૪) સોસાયટી દ્વીપો.
- (૫) આસ્ટ્રલ દ્વીપો.
- (૬) લો આર્કિપેલેગો.
- (૭) માકર્વીસાસ.
- (૮) ફીસ્ટર દ્વીપ.

એ દ્વીપોની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લોક મુખ્યત્વે મલય જાતના છે. તેઓ પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના પ્રયત્ને કરીને હુળવે હુળવે સુધરતા ગયા છે. સોસાયટી દ્વીપોમાંનો ટાહિટિ બેટ અતિ સુંદર અને રસાળ છે. સોસાયટી, માકર્વીસાસ, અને લો આર્કિપેલેગો દ્વીપોપર કેંચ લોક દાવો કરે છે.

